

İCTİMÂİ TEFSİR YAKLAŞIMI AÇISINDAN MEHMET ÂKİF ERSOY'UN KUR'ÂN YORUMU

Ercan ŞEN*

ÖZ: Mehmet Âkife dair hal-i hazırda yazılmış bulunan mevcut telifâtın büyük çoğunluğu onun hayatı, karakteri, edebî yönü, siyâsî düşünceleri, İslam'a bakışı ve Kur'ân meâlî üzerinde yoğunlaşmış ancak onun Kur'ân anlayışı ve yorumuna dair görüşleri -bazı çalışmalar dışında- derinlikli olarak pek fazla ele alınmamıştır. Âkif, güçlü bir şair ve karakter abidesi olduğu kadar aynı zamanda bir Kur'ân şairi, klasik ve teknik anlamda bir âlim ve müfessir olmasa da tefsir, fıkıh, hadis, kelâm gibi temel İslamî ilimleri tahsil etmiş ve özellikle de Kur'ân dili olan Arapçaya vukûfiyetiyle temayüz etmiş, varoluşunun kaynağını Kur'ân'dan ve İslam'dan almış, düşüncesinin temel kodlarını Kur'ân odaklı olarak düzenlemiş, Müslümanların terakkisini ve ittihadını Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında görmüş ve bazı âyetleri bu doğrultuda tefsir etmeye çalışmış bir Kur'ân düşünürüdür. Bunun yanı sıra Mehmet Âkif, Kur'ân'a dayalı bir ıslah ve tecdit düşüncesini savunan fikir öncülerinden biridir. Dolayısıyla onun Kur'ân anlayışı ve yorumu klasik tefsir geleneğinden bu yönüyle biraz farklılık taşımaktadır. Buradan hareketle Mehmet Âkif'in Kur'ân yorumunda öne çıkardığı noktaları bilmek bir bakıma modern/çağdaş tefsir anlayışının hangi hususlara vurgu yaptığını, başka bir ifadeyle modern tefsirin dayandığı bazı temel zihin kodlarını bilme yolunda bir takım ipuçları verecektir. İşte bu makalede Mehmet Âkif Ersoy'un muhtelif tefsir yazıları, tefsir tercümeleleri, vaazları, şiirleri ve makalelerinden hareketle Kur'ân'ı yorumlamada ve âyetleri ele almada nasıl bir metot izlediği hususu üzerinde durulacak ve bu hususa dair bazı somut örnekler üzerinden Mehmet Âkif'in ictimâî/sosyolojik tefsir ekolü çerçevesindeki yeri ve konumu irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, ictimâî tefsir, Mehmet Akif, âyet, yorum.

MEHMET AKIF ERSOY'S QUR'AN COMMENTARY IN TERMS OF SOCIOLOGICAL TAFSİR APPROACH

ABSTRACT: The vast majority of studies on the Mehmet Akif, focused on his life, character, literary side, political opinions, islamic perspective and on the meaning of the Qur'an, but his views on the understanding and interpretation of the Qur'an - some studies except- is not considered as much depth. Akif, as well as a poet and a strong character but also a poet Qur'an, classical and technical sense if not a scholar and commentator, he learned tafsir, fiqh, hadith and as theology basic Islamic sciences. Especially he is a Qur'an scholar, that have distinguished with knowledge of Arabic that the language of the Qur'an, have taken the

* Yrd. Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Tefsir Bölümü. ercansen@aku.edu.tr.

source of the existence of the Qur'an and Islam, have organized basic codes of his thought as a focus on the Qur'an, have seen the development and unification of Muslims in the correct understanding of the Qur'an, and have tried to interpretation some verses of the Qur'an in this direction. In addition to this, Mehmet Akif is that defending one of the pioneers of the idea that based on the Qur'an the idea of breeding and renewal. Therefore, his understanding and interpretation of the Qur'an bears little difference from the classical exegetical tradition in this respect. Hence, know the points highlighted of Mehmet Akif's interpretation of the Qur'an, in a sense, is to know contemporary tafsir's which based on points. In other words, it will give some tips on the way to knowing some basic code is based on a modern interpretation of mind. In this article, Mehmet Akif Ersoy's various tafsir writings, tafsir translations, sermons, poems and articles of movement, we will investigate the issue of how to follow a method to interpretation of the Qur'an and on the some concrete examples we will explore to Mehmet Akif's role and position of the school of sociological tafsir approach.

Key Words: Qur'an, sociological tafsir, Mehmet Akif, verse, commentary.

*“Cebânet, meskenet, dünyada sığmaz rûh-i İslam'a...
Kitâbullah'ı işhâd eyledim -gördün ya- davama”¹*

Giriş

Osmanlı devletinin çöküşe doğru yol aldığı, batı kültür ve medeniyetinin İslam toplumlarına bir kâbus gibi çöküp batı karşısında ciddi biçimde siyasi mağlubiyetlerin alındığı, ıslahat ve yenileşme ihtiyacının kendini şiddetle hissettirdiği, kurtuluş reçetelerinin muhtelif mecra ve akımlarda arandığı bir dönemde Mehmet Âkif, -İslam dünyasındaki birçok fikirdaşı gibi- özellikle Kur'ân'ı ve Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını öncelikli bir kurtuluş reçetesi olarak görmüştür. Ona göre Müslüman toplumdaki cehaletin, tefrikanın, durgunluğun ve uyuşukluğun giderilmesinin en önemli adımlarından birisi hiç şüphesiz Kur'ân'ı doğru anlamaktan geçmektedir. Bu anlayışının bir göstergesi olarak yazılarının, şiirlerinin ve tercümelerinin önemli bir kısmını Kur'ân'ın nasıl daha iyi anlaşılabilceğine hasretmiş, Kur'ân'ın insanın, toplumun ve hayatın merkezinde olması gerektiğine dair düşüncelerini belirli bazı âyetlerin tefsiri bağlamında kaleme almış ve bu âyetleri seçerken de onların toplumsal/sosyal içerikli olanlarına öncelik vermiştir.

Dönemindeki medeniyet bunalımına yakından şahit olan Mehmet Âkif Ersoy, Kur'ân'dan ilham alarak içinde yaşadığı toplumu, insanlığı ve medeniyeti iyileştirme yollarını aramış, müşahede ettiği toplum-

1 Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, neşre hazırlayan. M. Ertuğrul Düzdağ, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, IX. Baskı, Ankara 2013, s. 275.

sal yaralara âyetlerden yola çıkarak bir takım çareler sunmuştur. Bu maksadını gerçekleştirmek için gerek *Sırat-ı Müstakim*² ve *Sebilürreşad* dergilerindeki makalelerinde, tefsir yazı ve tercümelerinde gerekse *Safahat*'ındaki şiirlerinde kimi zaman doğrudan kimi zaman ise dolaylı olarak bilhassa toplumsal hayatla ilgili âyetlere ve onların tefsirlerine ağırlık vermiştir. Mehmet Âkif'in izlemiş olduğu bu yaklaşım tarzı bazı araştırmacılar tarafından günümüzde daha çok "ictimâî/sosyolojik tefsir ekolü" denilen akımla özdeşleştirilmektedir. Binaenaleyh makalemizde söz konusu özdeşliğin gerçeğe ne derece mutabık olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede ilk olarak Âkif'in Kur'an ve tefsir birikimi üzerinde durulacak, ictimâî tefsir hakkında kısa bir bilgi verilecek ve daha sonra Âkif'in görüşlerini temsil niteliğine haiz bazı muhtelif tefsir yazılarında, vaazlarında ve şiirlerinde, en fazla değindiği temalar üzerinden Âkif ve ictimâî/sosyolojik tefsir ekolü arasındaki ilişkinin niteliği irdelenecektir.

1. Mehmet Âkif'in Kur'an ve Tefsir Kültürü

Çalışmamızın başında da değindiğimiz gibi Mehmet Âkif, klasik çerçevede bir müfessir olmasa da³ Kur'an ve tefsir kültürü oldukça üst düzeyde olan bir kimsedir. Bu birikiminde ailesinin ve yakın çevresinin çok büyük katkısı vardır. Zira babası, Fatih medresesi müderrislerinden *Hoca Tahir Efendi*, "Huzur dersleri" adını taşıyan sarayda yapılan tefsir derslerine katılacak kadar ilmi bakımdan önde gelen kimselerdendir. Âkif bu hususu babası hakkında "*Benim hem babam, hem hocamdır. Ne biliyorsam kendisinden öğrendim*"⁴ diyerek açıkça belirtmiştir. Mehmet Âkif'in mahalle mektebinde başlayan Kur'an ve dini bilgiler tedrisatı yanında ilk özel öğrenimi aynı zamanda müderris olan babasının dizi dibinde devam etmiştir. Babasından dini bilgiler, Arapça ve akaid dersleri almış, daha sonra Fatih camii baş imamı Arap Hoca olarak bilinen *Filibeli Mehmet Rasim Efendi*'den Kur'an'ı hıfz etmiştir. Bunun yanında *Selanikli Esad Dede*, *Halis Efendi*, *Mehmed Zihni Efendi*, *Hersekli Ali Fehmi Cabic* gibi âlimlerden başta Arapça olmak üzere kelim, fıkıh, hadis gibi Kur'an'ı anlamaya dair temel ilimleri tahsil etmiştir. Ayrıca kaynaklar, medreselerde okutulan *Em-sile*, *Binâ*, *Maksûd*, *Avamîl*, *İzhar*, *Kaftiye*, *Molla Câmi* gibi Arapça gra-

2 14 Ağustos 1324'te (27 Ağustos 1908) *Sırat-ı Müstakim* adıyla yayın hayatına başlayan bu dergi, yedi cilt tutan ilk 182 sayıdan sonra 24 Şubat 1327'de (8 Mart 1912) çıkan 183. sayıdan itibaren formatını büyük oranda koruyarak *Sebilürreşad* adıyla yayımını sürdürmüştür. I. cildin sonlarından itibaren derginin teknik yükü ve sorumluluğunu tamamen Eşref Edip üstlenmiştir. Bir süre sonra ise dergide Mehmet Âkif Ersoy başyazarlığa getirilmiş ve bu görevi 1925 yılına kadar sürdürmüştür.

3 Nitekim Mehmet Âkif kendisinin klasik anlamda müfessir olmadığını, bilgi birikiminden ısrarla istifade etmeye çalışan Mahir İz'e şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben müfessir değilim, muhaddis değilim, fakih de değilim! Benden isteğiniz nedir?" Bu diyalog için bkz. Mustafa Özdamar, *Mahir İz Hoca*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 2014, s. 170.

4 Mehmet Âkif, *Safahat/Hakkın Sesleri*, s. 181.

mer kitaplarını da zikri geçen hocalardan okuduğuna dair bazı bilgiler sunmaktadır.⁵ Arapçasını daha fazla ilerletmek isteyen Âkif, devrin muteber hocalarından Arap edebiyatının *Muallakât, el-Kâmil, Varidât* gibi temel metinlerini de okuduktan sonra arkadaşları *Mehmet Şevki Bey, Babanzade Ahmed Naim, Kamil Miras* ile birlikte ileri düzeyde pek çok metni tetkik etmiş⁶ ve zamanla din dili ve aynı zamanda Kur'an dili olan Arapçayı bilen devrinin önde gelen kimseleri arasına dahil olmuştur.

Kur'an'a olan hürmeti onu tanıyan herkes tarafından bilinen Âkif'in bu sevgisinin temelinde ailede aldığı eğitim gelmektedir. Zira onun en yakın arkadaşlarından olan *Mithat Cemal Kuntay*, Âkif'in manevi karakterini dokuyan üç unsurdan birisinin "Kur'an'lı ev" olduğunu söylemiş ve evlerinden Kur'an nağmelerinin hiç eksik olmadığını ifade etmiştir.⁷ Hatta bundan dolayı henüz yirmili yaşlarda iken matbuatta yayınlanan yirmi sekiz beyitlik ilk şiirinin konusu Kur'an ve başlığı da "Kur'an'a Hitap"⁸ olmuştur.⁹ Hayatını Kur'an'la bütünleştirmeye çalışan Âkif'in mukabele ile namaz kıldırarak kadar sağlam bir hafızlığı da vardır.¹⁰ Dolayısıyla bütün bu açıklamalar onun teneffüs ettiği iklimin Kur'an'la yoğrulmuş olduğuna işaret ettiği gibi aynı zamanda Âkif'in Kur'an kültürünün oldukça sağlam temellere dayandığını da açıkça göstermektedir.

Âkif'in Kur'an kültürü ve Arapça bilgisi yakın arkadaşları tarafından da bilindiği ve takdir edildiği için aynı zamanda başyazarı olduğu *Sebilürreşad* dergisinin "Tefsir" bölümünün yazımı da kendisine verilmiştir. Bunda Âkif'in dini ilimleri hakkında tedris etmesi kadar yakın dostlarından *Kamil Miras* ile birlikte I. Dünya savaşı yıllarında Tefsir Usûlü ve Hadis Usûlü okumasının da tesiri olduğu kaydedilmektedir.¹¹ Bunun yanı sıra *Eşref Edip, Sebilürreşad* dergisinin "Tefsir" bölümünün yazımının Âkif'e verilmesinin gerekçesini onun Arapçaya olduğu kadar şiir ve edebiyata da olan hâkimiyeti olduğunu şöyle ifade etmektedir:

5 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939, I, 154; D. Mehmet Doğan, *Camideki Şair Mehmet Âkif*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 25-26.

6 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 176-178; Mithat Cemal Kuntay, *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 41.

7 Kuntay, *Mehmet Âkif*, s. 157, 165.

8 "Kur'an'a Hitap" şiiri Mehmet Âkif'in yazdığı ilk şiiri değil matbuatta neşredilen ilk manzumesidir.

9 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, II, 190; Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmet Âkif: Hayatı ve Eserleri*, Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 14.

10 Kuntay, *Mehmet Âkif*, s. 191-194.

11 Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi Mehmet Âkif Ersoy ve Kur'an Meâli*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 34.

“...Üstadın bunu en mükemmel tarzda yapabileceğinde şüphe yoktu. Edebiyat-ı arabiyeye olan vukufu, sonra tercümedeki kudreti, kelimele-re karşılık bulmak, cümlelere şiir gibi ahenk vermek hususundaki muvaffakiyeti malum idi.”¹²

Yine “Suûdülmevlevî” lakabıyla bilinen Osmanlı hattat ve şairi Suud Yavsî, Mehmet Âkif'in Kur'an kültürüne, dil ve edebiyata olan vukufuna dair gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

“...Kur'an'ın ruhuna nüfuz etmiş bir hafızdı. Arap, acem ve Fransız dillerini bütün edebiyatıyla, fünûnuyla bilir, mütâlaatı geniş bir mâder-zâd, şair-i fâzıl, aynı zamanda mütefennin bir baytar idi.”¹³

Hülâsa, Kur'an ve edebiyat bilgisi pek çok kişi tarafından takdir edilen Âkif'in, tahmin edileceği üzere söz konusu tefsir yazıları gereken ilgiyi görmüş ve *Eşref Edip*'in de belirttiği gibi yazdıklarıyla herkesin beğenisini kazanmıştır:

“...Fîlhahika üstad bu yolda tercüme ve tefsire başladı. Kur'an'ın belagatini, ruhunu, ulviyetini öyle açık, öyle sade bir lisanla gösterdi ki herkes hayrette kaldı.”¹⁴

Âkif'in Kur'an ve özellikle de tefsir ilmindeki ilmî birikiminin göstergelerinden biri de tefsir ilminin klasik metinlerinden “Celâleyn Tefsiri”¹⁵ ile olan ilişkisidir. Nitekim 1920 yılında Milli Mücadele için bulunduğu Kastamonu'da *Hafız Ömer*'e bu tefsiri hiç yanından ayırmadığını söyleyen Âkif, o ana kadar bu tefsiri on sekiz defa okuduğunu ve on dokuzuncu hatme devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁶ Yine Âkif'in damadı *Ömer Rıza Doğrul*, onun Mısır'dan dönüşte getirdiği kitaplar arasında *Celâleyn Tefsiri*'nin de bulunduğunu aktarmış ve vefatından birkaç gün önce onu okumak istediğini ancak okuyamadığını kaydetmiştir.¹⁷

Sağlam Kur'an birikimi ve Arapçaya hâkimiyeti sebebiyle Mehmet Âkif'in uhdesine, Meclis tarafından Kur'an'ın tercüme işi tevdi edilmiştir. Nitekim bu bağlamda *Eşref Edip*, “Kur'an'ı Türkçeye onun kadar güzel tercüme edebilecek yeryüzünde bir kişinin daha bulunmadığı” şeklinde haklı ve takdîr-kâr bir tespitte bulunurken¹⁸ ünlü şair Sü-

12 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 27-28.

13 Hasan Basri Çantay, *Âkifnâme*, Haz. Hasan Karayığit-Mustafa Özçelik, Erguvan Yayınevi, İstanbul 2008, s. 353.

14 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 27-28.

15 Bu meşhur tefsir Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) yarım bırakıp Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) tamamladığı Kur'an-ı Kerim tefsiridir. Tefsir alanında değişik pekçok baskısı yapılan, çok okunan ve hemen her kütüphanede bulunan eserlerden biridir. Son derece kısa, özlü, kullanışlı ve faydalı olan bu tefsir Celâleddin isimli iki müfessir tarafından yazıldığı için, “Tefsiru Celaleyn” ismiyle şöhret bulmuştur. Türkçemizde kısaca “Celaleyn Tefsiri” diye tanınmaktadır.

16 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 674.

17 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 465.

18 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 316.

leyman Nazif, Âkif'in Kur'ân dili Arapçaya ve yanı sıra Türkçeye olan hâkimiyetini "Kur'ân'ı Cenâbı Hak, Türk lisanıyla inzal etmeyi murad etseydi, Cebrail'i bî-şüphê Safahat şairi olurdu."¹⁹ gibi bir ifadeyle bu takdiri biraz abartarak da olsa daha üst noktaya taşımıştır.

Âkif, Arap dilindeki bu kudretini hiç şüphesiz Kur'ân'a olan vukûfiyetinden alıyordu. Zira o dönemin meşhur hocalarından *Mahmud Esad Efendi* Arapçadaki şüphelerini zaman zaman Âkif'e gelerek sorar ve cevabını alırdı. Nitekim bir gün Mahmud Efendi, Âkif'e gelir ve "عمد/amed" kelimesinin müennes mi müzekker mi olduğunu sorar. Âkif hiç düşünmeden Hümeze sûresindeki "فِي عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍ" /fi amedin mümeddedetin"²⁰ âyetini okuyarak bunun müennes olduğunu söyler.²¹

Âkif'in Kur'ân âyetlerine olan aşinalığını Âkif'le birlikte Arapça okuyan arkadaşı *Yusuf Bey*'in şu ifadeleri de teyid etmektedir:

"...Kitabü'l-Kâmil'i okuduğumuz sırada 'ukûl' (akıllar) manasına gelen 'ahlâm' kelimesi için istişâden ben, 'فَالُوا أَضْعَاطُ أَهْلَامٍ'²² dedim. Hazret-i Âkif hemen, "بِهَذَا أَهْلَامُهُمْ تَأْمُرُهُمْ أَمٌ"²³ dedi. Evvelki 'karmakarışık rüya yığınları' ikincisi ise, 'akılları bunu mu kestiriyor?' demektir. Ben nasıl sa yanlış istişâd etmiştim. Âkif Bey hem benim yanlışımı tashih etti, hem de yanlış anlayışımın dolayısı beni muâhaza etmiş oldu..."²⁴ Bu misalden de görüldüğü üzere Âkif'in Kur'ân'a olan bu vukufiyeti derslerde Kur'ân âyetleri ile istişâd ederek ortaya çıkan tartışmaları bitirecek seviyedeydi.

Âkif'in Kur'ân ve tefsir kültürünün temelini teşkil etmesi açısından Arapça bilgisinin üst düzeyde bulunduğu dair bir diğer misal de onun İstanbul'da Arapçaya layıkıyla vâkıf olan üç beş kişi arasında adının anılmasıdır. Nitekim Arap edebiyatının zirvesi sayılan "Muallakât-ı Seb'a" yı okutacak kadar ileri derecede birikimi olduğu kendisi de bir zamanlar Âkif'in öğrencisi olmuş olan *Mahir İz* tarafından anılmasında şöyle ifade edilmektedir:

"Sabahleyin bizim ders²⁵ bitince Balıkesir Mebusları Hasan Basri Çantay Bey ile beraber oturdukları Müftizâde Abdülğafûr Efendi ve arkadaşlarına Muallakât okuturdu."²⁶

19 Süleyman Nazif, *Servet-i Fünûn*, c. 59, No. 1542, s. 243, 4 Mart 1926; Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 349.

20 Hümeze sûresi 104/9.

21 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 197.

22 Yusuf sûresi 12/44; Enbiya sûresi 21/5.

23 Tur sûresi 52/32.

24 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 183.

25 Mehmet Âkif Ersoy, Ankara'da Taceddin Dergâhında misafir olarak kalırken her sabah Mahir İz ve arkadaşlarına Şeyh Sâdi'nin Bostan'ını, Şems-i Mağribî'nin Divân'ını ve Harâbât'tan Farsça müntehabâtı okutmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 155.

26 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 156; D. Mehmet Doğan, *Camideki Şair Mehmet Âkif*, s. 81.

Yeri gelmişken Âkif'in *Mahir İz*'e yazdığı bir mektupta onun Kur'an'la olan iç içeliğini gösteren bir anekdotu burada ifade etmek gerekir. Nitekim mektubunda *Mahir İz*'in Fransızcaya başlayıp başlayıp sonra bırakışını edibâne bir teşbih ile Bakara sûresinin 229. âyetinden ilhamla şöyle nitelemektedir: “*Senin bu işin pek hoşuma gitmedi. Boşanma iki defadır. Bundan sonra ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salvermek vardır.*”²⁷

1947-1951 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı da yapan *Ahmed Hamdi Akseki*, Âkif'in İttihad ve Terakki'nin Şehzadebaşı İlmiye Kulübü'nde yüksek tahsil görmüş kimselere Arap Edebiyatı dersleri okuttuğunu nakletmekte ve bu dersin büyük alaka uyandırdığını ifade etmektedir. Ayrıca bu derslere *Muallakât-ı Seb'a* ile başladığını ve *Zemahşerî'nin Lâmiatü'l-Arab*'i gibi Arap edebiyatının daha birçok kıymetli eserini okuttuğunu ve şerhler yaptığını eklemektedir.²⁸ Tâhirul-mevlevî olarak da bilinen edebiyat tarihçisi, yazar ve şair *Tahir Olgun*, Âkif'le ilgili hatıralarında kendisinin de ondan *Muallakât-ı Seb'a*'yı şerhi ile birlikte okuduğunu ifade etmektedir.²⁹

Diğer taraftan Âkif, iyi seviyede bildiği Arapça'yı başkalarına da öğretmek için kendine gelen taleplere olumlu cevap vermiş, muhtelif yerlerde Arapça okutmuştur. Okuttuğu eserler arasında *Kaside-i Bürde*, *İbnü'l-Farız Dîvanı*, *Muallakât-ı Seb'a*, *Lâmiatü'l-Arab* Kasidesi, *Nehcü'l-Belağa* gibi Arap edebiyatının zirve metinleri yer almaktadır.³⁰

Âkif'in Arapça ve Türkçeye hâkimiyeti, Türkçeye tercüme ettiği metinlerde de görülmektedir. Zira büyük bir şair olarak tanınan Âkif aynı zamanda kudretli ve velûd bir mütercimdir. 1908 sonrasında Fransızca'dan yaptığı Said Halim Paşa'ya ait iki kitabın tercümesi dışında Arapça'dan tefsir başta olmak üzere muhtelif ilimlerde ve konularda onlarca makale tercüme etmiş ve bunların bir kısmını *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergisinde yayınlamıştır.³¹

Öte yandan Âkif'in Kur'an ve tefsir kültürünün göstergelerinden biri de Kur'an'ın bir çeşit tefsiri sayılabilecek *Safahat*'ta, *Sırat-ı Müs-*

27 “Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salvermektir. Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helal olmaz. Ancak erkek ve kadın Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna...”(Bakara sûresi 2/229)

28 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 591-592; Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmet Âkif: Hayatı ve Eserleri*, s. 55.

29 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 400.

30 Eşref Edip, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, I, 233, 244, 400, 591-592.

31 Bu tercümelerin tam bir listesini ve bu tercümelerin yapıldığı kaynakları ayrıntılı bir şekilde ele alan bir makale için bkz. Suat Mertoğlu, “Âkif Araştırmalarına Bibliyografik Bir Katkı: Mehmet Âkif'in Arapça'dan Yaptığı Tercümeler Üzerine Notlar”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 2, Sa. 7, İstanbul 1999, s. 235-249.

takim ve *Sebilürreşad* dergilerinde yayınlanmış tefsir yazılarında ve tercümelerinde, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki hutbe ve vaazlarında, zikredilen, tercümesi verilen veya bir şekilde işaret edilen âyetlerin sayısının -tekrarlarıyla birlikte- beş yüze yakın olmasıdır. Dolayısıyla bu durum, Âkif'in Kur'ân ile olan yakın ilişkisini ziyadesiyle açıklamaktadır.

Ayrıca yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi Âkif'in Kur'ân ve tefsir birikimini yakından bilenler kendisine bu hususta danışmışlar ve onun görüşlerini de öğrenmek istemişlerdir. Örneğin daha çok Konyalı Vehbi Efendi olarak bilinen ve on beş ciltten oluşan "Hülâsatü'l-Beyân" tefsirinin sahibi olan *Hâdimli Vehbi Efendi*, *Hasan Basri Çantay*'dan onun yakın dostu olan Âkif'ten yazdığı tefsiri kontrol etmesini isterken onun hakkında şu övgü dolu ifadelerde bulunmuştur:

"*Basri Bey, ben bir tefsir yazdım... Âkif Bey'e götür de, bir gözden geçirsin. Münasip görürse basturalım. Ben Âkif Bey'in hem edebî şahsiyetini, üslûbunu, şairliğini hem de ilmini ve Arapçaya olan vukufiyeti ile tercüme kabiliyetini bilir ve takdir ederim...*"³²

Mehmet Âkif, kendisi bizzat Kur'ân'ın bazı âyetlerini tefsir ettiği gibi, *Muhammed Abduh* ve *Abdulaziz Çaviş* gibi zatların tefsirle ilgili eserlerini tercüme de etmiştir. Nitekim Abduh'un "Ve'l-asr" sûresinin tefsirini, Çaviş'ten de "Esrâru'l-Kur'ân" adlı eseri tercüme ederek tefrika halinde *Sebilürreşad*'ta yayınlamıştır. Kendisine ait tefsir yazıları ise altmışa yakındır. Bunlardan yirmiyeye yakını manzum, diğerleri ise mensur haldedir. Bununla beraber, daha önce de belirtildiği gibi, esasında onun *Safaha't*'taki hemen hemen bütün şiirleri birer tefsir olarak değerlendirilebilir. Zira dikkatlice incelendiğinde, onların her birinin Kur'ân âyetleriyle irtibatlı olduğu fark edilecektir.³³

Âkif'in tefsir kaynaklarına bakıldığında o, âyetlerin tefsirlerinde kendi görüşlerini ön planda tutmakla beraber, az sayıda da olsa bazı müfessirlerden nakillerde bulunmuştur. Kendilerinden bizzat isim vererek iktibasta bulunduğu tefsir ve müfessirler; *Zemahşerî*, *Razi*, *Celâleyn Tefsiri* ve *Muhammed Abduh* iken bunlardan özellikle *Zemahşerî* ve *Abduh*'a daha fazla atıf yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda tefsir yazılarında övgü dolu ifadelerle birkaç yerde *Muhammed Abduh* ismi geçerken,³⁴ *Zemahşerî* ise "ekâbir-i müfessirin"den biri olarak tavsif

32 M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, I, 181-182.

33 Hidâyet Aydar, "Bir Kur'ân Müfessiri Olarak Mehmet Âkif", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXII, Sa. 4, Ankara 1996, s. 27-28.

34 Örneğin Âkif tefsir yazılarının birkaç tanesinde Muhammed Abduh'tan "Üstad-ı muhterem Şeyh Muhammed Abduh diyor ki..." diye bahsederken (Bkz. Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 8 Mart 1912/24 Şubat 1327-19 Rebiulevvel 1330, C. 8-1, Sa. 183-1, s. 5-6; Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 14 Mart 1912/1 Mart 1328-25 Re-

edilmiştir.³⁵ Ancak Âkif'in Razi'ye olan hürmeti üst seviyededir ve onun ilmüne hayrandır.³⁶ Buna göre Âkif'in, Râzî hakkında derin bilgiye sahip olduğunu, onun ölümsüz tefsiri olan "Mefâtihu'l-Ğayb"ı detaylı bir şekilde tetkik ettiğini buradan çıkarabiliriz.

Ayrıca Mehmet Âkif, tefsir yazılarının çoğu yerinde isim zikretmesizin "müfessirîn-i kirâmın bazıları" ya da sadece "bazıları" veya "çoğunluğun görüşlerinin bu doğrultuda olduğu" gibi ifadeler kullanarak nakillerde bulunmuştur. Yine meşhur müfessirlerin yanı sıra, onlar kadar meşhur olmayan diğer âlimlerin de isminden bahsetmiştir: *Kınalızade Ali Efendi, Mevlana, Şah-ı Nakşibend, Fırdevsî* bunlardan sadece bir kaçıdır.³⁷

Âkif'in tefsir metoduna bakıldığında ise klasik tarz olan rivâyet ve dirâyet metodlarından az da olsa yararlandığını söylemek mümkündür. Nitekim Âkif'in Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etme, Kur'an'ı sünnetle ve sahabe kavliyle tefsir etme, esbâb-ı nüzûl rivayetleri aktarımı gibi rivâyet metoduna dair verileri kullandığı gibi fikhî ve kelâmî meselelere temas etme, şiirle istişhad, lügavî izahlar, belagat ve icâz nüktelerine yer verme gibi dirâyet alanına giren temel hususları da kullandığı görülmektedir.³⁸

Yukarıdan buraya kadar zikredilen hususlar göz önüne alındığında, Âkif'in Kur'an ve tefsir kültürünün ne kadar üst seviyede olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar düzenli bir medrese eğitimi almamışsa da disiplinli bir dini terbiyeden geçmiş olan ve şahsî gayretleriyle Arapça, Kur'an ve tefsir birikimini üst seviyeye çıkaran Âkif, hem çevresindeki insanların bilgisine müracaat ettiği ve hem de Meclis'in onayıyla Kur'an meâli yazımının kendisine tevdi edildiği bir merci konumuna yükselmiştir.

bülevvel 1330, C.8-1, Sa. 184-2, s. 17-18) Safahattaki "Asım" şiirinde ise "Mısır'ın, en muhteşem üstadı Muhammed abdu" ve "İnkilâb istiyorum, ben de, fakat abdu gibi..." ifadeleriyle zikretmektedir. Bkz. Mehmet Âkif, *Safahat/Asım*, s. 402.

35 Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 19 Aralık 1912/6 Kânunievvel 1328-9 Muharrem 1331, C. 9-2, Sa. 223-41, s. 261-262.

36 Mehmet Âkif Ersoy, Râzî'ye olan hayranlığını şu dizelerle ifade etmektedir:

"Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.

Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü?

İbn-i Sinâ niye yok? Nerde Gazâlî görelim?

Hani Seyyid gibi, Râzî gibi üç beş âlim?"(Bkz. Mehmet Âkif, *Safahat/Asım*, s. 378)

"Görüp ecsâd-ı mazlûmine meşher hâk-i İrân'!

O Sa'dî'ler, o Hâfız'lar, o Fırdevsî, o Râzî'ler,

Gazâlî'ler, o Kutbüddîn, o Sa'düddîn, o Kâdi'ler

Yetiştirmiş; o Örfî'nin, o birçok şems-i irfânın." (Bkz. Mehmet Âkif, *Safahat/Birinci*

Kitap/Acem Şahu, s. 72)

37 Davut Aydüz, "Mehmet Âkif Ersoy'un Tefsirciliği", *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 80.

38 Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Ömer Şengün, *Mehmet Âkif Ersoy'un Tefsirciliği ve Kur'an Yorumu*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 59-90.

2. Modern Bir Tefsir Hareketi Olarak İctimâî Tefsir Ekolü

XIX. ve bilhassa XX. asır, İslam dünyasının batı medeniyeti ile hesaplaşmaya başladığı, kendi içinde sorgulamalar yaşadığı ve yüz yüze geldiği her türlü probleme dair çözüm arayışlarının hızlandığı bir dönem olarak görülebilir. Şurası kesindir ki bu sancılı ve hareketli dönem, pek çok farklı düşünürün ve düşünce tarzının ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Bu düşünce tarzlarından biri de Müslümanlığı ana eksene alarak ıslah ve tecdit fikrini savunan akım olarak dikkatleri çekmiştir. Bilindiği gibi bu eğilimin önde gelen düşünürleri İslam ile yaşanan Müslümanlık arasındaki ilişkinin sorgulanması gerektiği gibi bir düşünceyi ön plana çıkarmışlardır. Onlara göre İslam pek çok noktada yanlış anlaşılmış, dinin özünde olmayan hurafe ve batıl inançlar dinin özünden gibi görülmüştür. Dolayısıyla dinin asıl kaynağı olan Kur'ân ve sünnete dönülmelidir. İşte tam da bu noktada geleneksel karakterli pek çok ilim dalında bazı yenilik arayışları ortaya çıkmış, şüphesiz tefsir ilmi de bu arayıştan kendi payına düşeni almıştır. Nitekim bu payın tefsir tarihindeki muhtemel bir yansımalarının rivâyet, dirâyet, işârî gibi klasik tefsir ekollerinin yanı sıra son dönemlerde ilmi/bilimsel, konulu, edebî ve ictimâî tefsir ekolleri gibi eğilimlerin özellikle neşvü nema bulan metotlar olarak ön plana çıkması olduğunu ifade edebiliriz. Bahsi geçen bu metotlardan biri olan ictimâî tefsir yaklaşımını her ne kadar modern bir yöneliş olarak adlandırsak da aslında bu akımı dirâyet ve rivâyet gibi yöntemlerden yararlanmanın yanı sıra merkeze daha çok muhatap kitlenin sosyal, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarının ve güncel hayatın alınmasını önceleyen, bir yönüyle geleneksel bir yönüyle de çağdaş bir yöntem olarak tavsif etmemiz mümkündür. Bu açıdan ictimâî tefsir eğilimi daha ziyade Müslüman toplumu Kur'ân değerleri ışığında ıslah etmek amacını güden çağdaş bir anlama ve yorumlama faaliyeti olarak anlaşılmıştır. Kur'ân tefsirinde akla geniş yer verdiği gibi toplumsal meselelere Kur'ân ışığında çözümler üretmeye de çalışan bu tefsir yaklaşımı modern tefsir literatürünün en yaygın türlerinden biri olmuştur.

Kur'ân'ın hidâyet yönünü daha çok vurgulayıp tefsirde nazarîliğe biraz mesafeli duran ictimâî tefsir yaklaşımı ile ilgili belli başlı tanımlar yapılmıştır. Örneğin *Zehebî* bu eğilim hakkında bilgi verirken onun Kur'ânî ifadelerin inceliklerini tespit eden, Kur'ân'ın bu üslup vasıtasıyla hedeflediği manaların toplumsal kanunlar açısından incelenerek toplumsal sorunların çözülmesine yardım eden vechesi üzerinde durmuştur.³⁹ Bir bakıma *Zehebî* ile aynı hususun altını çizen *Cerrahoğlu*, ictimâî tefsirde Kur'ân'ın asıl hedefi olan manaların belîğ

39 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 2000, II, 401.

bir üslupla ele alındıktan sonra Kur'an âyetlerinin oluş, ictimâiyyat ve tekâmül kanunları ile olan münasebetlerinin incelendiğini kaydetmektedir. Ayrıca *Cerrahoğlu*, günümüz müfessir ve tefsirlerinin ekserisinin tercih ettiği yaklaşımın ictimâî tefsir olduğunu da belirtmiştir.⁴⁰ Mukayeseli bir yaklaşımla tefsirleri ve müfessirleri inceleyen *Fazıl İbn Âşur* ise ictimâî tefsire daha çok dini ıslah hareketi ve "menar ekolü" çerçevesinde değinerek bu tefsiri ve metodu, Kur'an'ı Müslümanların içinde bulunduğu durumdan kurtaracak yegâne şifa olarak gören ve onun bu amaçla tefsir edilmesini savunan, Kur'an'ın hidâyetiyle Müslümanların bozuk vaziyetlerini ve durumlarını çözmeye yönelen, geleneğe mesafeli durarak asrın ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran ve böylece İslam'ın hikmetinin hedeflerini ortaya koyma ilkesini takip eden bir yöneliş olarak belli başlı hedefleri açısından değerlendirmiştir.⁴¹ Başka bir değerlendirmeye göre de ictimâî tefsir, âyet-i kerimleri sosyal hayatın kanunlarıyla mukayese ederek inceleyen diğer bir ifadeyle çağın toplumsal sorunlarını nassların ışığı altında çözümlemeyi hedefleyen tefsirdir.⁴² Bu ekolün en belirgin özelliğinin Kur'an'ı tefsir ederken onun hidâyet yönünü konu edinmesi olduğunu aktaran *Sait Şimşek* ise, ictimâî tefsirin konusunun insan, insanın hidâyeti, toplumsal meselelerden müteşekkil olduğunu belirtmektedir.⁴³

Hülâsa edilecek olursa ictimâî tefsir ekolü, Kur'an'ı tefsir ederken onun hidâyet yönünü konu edinen ve çağın toplumsal sorunlarının Kur'an âyetleri ışığında çözümlenmesi gerektiğini savunan bir yaklaşım tarzı olarak tarif edilebilir. Birtakım eleştirilere maruz kalmasına ve yine bazı eksikliklerine rağmen kanaatimizce bu ekol tefsir alanına yeni bir soluk getirmiş ve modern dönemde tefsirin nasıl olması gerektiğine dair bazı hususların yeniden düşünülmesine vesile olmuştur.

Takip ettiği yöntem ve anlayış bakımından bazı yenilikler içeren ve son dönem tefsir akımlarından biri olan ictimâî tefsir yaklaşımının kurucusu ve ilk temsilcisi olarak *Muhammed Abduh* (ö.1905) kabul edilmektedir. Nitekim *Abduh* bu yöntem hakkında şunu ifade etmiştir: "*Hedeflediğimiz tefsir, insanlığı dünya ve ahiret mutluluğuna götüren bir din kitabı olması bakımından Kur'an'ı anlamaktır. Tefsirde en üstün hedef budur. Bunun ötesindeki hususlar ise ya buna tâbidir veya bunun gerçekleşmesi için bir vasıtaadır.*"⁴⁴ *Abduh*'tan sonra onun öğrencisi olan *Reşit Rızâ* (ö.1935), bu yöntemi benimseyen ve onun gelişme-

40 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2010, s. 776.

41 Fâzıl İbn Âşur, *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiş, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 107-128.

42 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İfav Yayınları, İstanbul 2012, s.240.

43 M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2013, s. 58.

44 Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., I, 17.

sinde pay sahibi olan diğer bir isim olmuştur. *Reşid Rıza*, Kur'an'ın hangi hususlara ağırlık verdiğini belirttiği bir sözünde bir yönüyle ictimâî tefsir yaklaşımının önceliklerini de sıralamaktadır. Zira ona göre Kur'an akıl, ilim, beşer fıtrati, fertlerin nefsinin tezkiye ve toplumun maslahatlarını yükseltme esasları üzerine bina edilmiştir.⁴⁵ Yine bu iki önemli ismin yanı sıra *Ferid Vecdi*, *Abdülaziz Caviş*, *Mustafa el-Merâğî*, *Muhammed Abdullah Draz*, *Mahmut Şeltut*, *Seyyid Kutup*, *Said Havva*, *Seyyid Ahmed Han*, *Mevdûdî*, *Ebu'l-Kelâm Azad*, *İzzet Derveze*, *Muhammed Esed*, *Vehbe Zuhayli* ve *Şarkavî* bu tefsir tarzının diğer temsilcileri olarak öne çıkmıştır. Ülkemizde ise bu tefsir yöntemine yakın duran kişilerin başında tam bir müfessir olmasa da Kur'an düşünürleri olarak niteleyebileceğimiz *Mehmet Âkif Ersoy*, *Bereketzade İsmail Hakkı* ve *Manastırlı İsmail Hakkı* gibi isimleri sayabiliriz. Ayrıca son dönem müfessirlerinden *Süleyman Ateş* ve *M. Sait Şimşek* gibi isimleri de kısmen bu kategoriye dahil edebiliriz.

İslam dünyasının yaşadığı problemlerin çözümünü, güncel duruma ve dinin özüne uygun olarak Kur'an ve sünnetin yeniden yorumlanmasında ve toplumun ıslahında gören yukarıda adı geçen ilim adamlarının genelde batıyla yakın ilişki içerisinde olan Mısır, Hint Alt Kıtası, İstanbul gibi bölgelerde yaşamış olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ayrıca bu isimlerin büyük bir kısmının tefsir yazarak bir kısmının ise telif ettikleri müstakil kitap ya da risaleler yoluyla görüşlerini dile getirdiği belirtilmelidir.⁴⁶ Buna göre ictimâî tefsir ekolüne mensup ilim adamlarının hepsi tefsir sahibi ya da tefsirde uzmanlaşmış kişilerden oluşmamaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da bu ilim adamlarının görüşlerinin gelenekçi yaklaşımla modernist yaklaşım arasında geniş bir yelpaze oluşturmasıdır. Başka bir ifadeyle geleneğe ya da moderniteye öncelik verme konusunda aralarında bir takım farklılıklar bulunmaktadır.

Kendisi üzerinde konuşmaya çalıştığımız ictimâî tefsir hakkında vurgulanması gereken diğer bir husus, çağdaş dönemde Müslümanların gündeminde olan pek çok konunun aynı zamanda ictimâî tefsirde de uzun uzadıya ele alınıyor olmasıdır. Bu açıdan ictimâî tefsirin başat özellikleri veya ön plana çıkardığı hususlar olarak şunlar karşımıza çıkmaktadır: Sorunların çözümüne yönelik düşünce üretmek, ilmî yöntemler kullanmak, akli hakem kılıp Kur'an'ı anlamada ona itimat etmek, taklide karşı mücadele etmek, Kur'an'ı teşriin ilk kaynağı kılmak, Kur'anî lafız ve mananın evrensel ve genellik özelliğine riâyet etmek, Kur'an'da müphem olarak varid olmuş âyetlerin yorumunda sözü

45 Muhammed Reşid Rıza, *el-Vahyü'l-Muhammedî*, Müessesetü İzzeddin, Beyrut 1406, s. 105.

46 Celal Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, ts., s. 246.

uzatmayı terk etmek, israiliyattan kaçınmak, toplumsal hayatı Kur'âni rehberlik esası üzerine tanzim etmeye özen göstermek, tefsirde sûre bütünlüğüne özen göstermek⁴⁷, mezheplere veya mezhebî görüşlere mesafeli durmak, özellikle tefsirde bol miktarda kullanılan zayıf ve mevzu hadislerle iltifat etmemek, münasip olan yerlerde, İslam milletinin problemlerine ve bütün milletlerin sıkıntılarına deva olabilecek esaslara temas etmek, sağlam nazariyelere dayanan ve ilmîn ispat ettiği şeylerin Kur'ân'a mutabakatı üzerinde durma gibi esaslara riâyet etmek.⁴⁸

Bütün bu sayılan ilkelere daha yakından baktığımız zaman bu tefsir yönteminin en belirgin özelliğinin Kur'ân tefsirine dinamizm kazandırmak ve onu toplumsal meselelerle daha çok buluşturarak âyetleri toplumsal meselelere ışık tutacak tarzda ele almaya öncelik vermek olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan ictimâî tefsirin temel hedefinin insanın hidâyetini gerçekleştirme ve toplumsal sorunları Kur'ân ışığında çözerek bireyi ve toplumu ıslah etmek olarak özetleyebiliriz. Dolayısıyla bu tarzda Kur'ân'ı tefsir eden müfessirlerin, mezhep taassubu ile Kur'ân'ı tefsir etmekten imtina ettikleri ve aynı zamanda âyetlerden kendi mezhepleri doğrultusunda gerek itikadî, gerek fikhî hüküm çıkarma gayesini pek fazla gütmedikleri bilinmektedir. Yine onlar âyetleri murad-ı ilahîye uygun olarak tefsir etmeyi tercih etmiş, isrâiliyyâtı, mevzu rivâyetleri ve hurafeleri tefsirlerden ayıklamaya gayret göstermişler, klasik tefsirlerde yer yer bulunan isrâilî ve mevzû rivâyetler karşısında tenkitçi bir tavır takınarak bu rivâyetlere mesafeli yaklaşmışlardır.

Yine ictimâî yaklaşımda Kur'ân tefsirinin sade olması tercih edilmiştir. Zira bu tefsirde kimi klasik tefsirlerde olduğu gibi, uzun uzun i'rab tahlilleri, teferruata inen fikhî ve kelâmî konular fazla değildir. Kısaca belirtmek gerekirse bu ekolün mensupları tefsiri, murad-ı ilahîyi ortaya koyabilecek kadar açık ve sade yapmaya çalışmışlar, fakat zaruret hâsıl olduğunda ayrıntıya inilmesinde ve i'rab tahlillerinin yapılmasında bir beis görmemişlerdir.

Bütün bunlara mukabil bu ekolün bazı temsilcileri akla oldukça fazla önem vererek, Kur'ân'daki bazı âyetleri te'vil ederken aşırı yorumlara düşmekten kurtulamamışlardır. Örneğin *Abduh*'un Fil sûresindeki eabil kuşları yorumu oldukça zorlama bir tevil olarak görülmüştür.⁴⁹ Hakeza *Seyyid Ahmed Han*'ın tabiat kanunlarına aşırı vurgu yapması ve modern bilimi sıkça ön plana çıkarması, te'vil anlayışındaki sınır

47 Orhan Atalay, *Tefsirde 20.Yüzyıl Akımı -İctimâî Tefsir-*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 257-258.

48 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 777.

49 Muhammed Abduh, eabil kuşlarının yağdırdığı bu cisimlerin tesiriyle saldırganların helâk edilmesini bulaşıcı bir hastalık salgını şeklinde yorumlamaya çalışmıştır. Abduh'a göre kuşlardan maksat muhtemelen sinek, sivrisinek gibi mikrop taşıyıcı canlılar, attıkları taşlardan maksat da ayaklarına takılan mikroplu kurumuş çamurlardır; böylece Ebrehe'nin askerleri çiçek salgınına mâruz kaldıkları için bedenleri delik deşik olmuştur. Bu yorum için bkz. Muhammed Abduh, *Tefsiru Cüz'i Amme*, y.y., Kahire 1904, s. 157-158.

tanımaz esnekliği çokça tenkide maruz kalmasına sebep olmuştur.⁵⁰ Yine bu ekolün zaaflarından biri de mutezilenin etkisinde kalarak bazen hakikatten mecaza ve temsile gitmeleridir. Bundan dolayı bu ekole “Modern Mu'tezile Ekolü” diyenler de çıkmıştır. Kur'an'daki bazı lafızları nüzul sürecindeki anlamlarının dışında kullanmaları, sahihliği sabit olan âhâd haberleri ehlisünnetin aksine, hüccet olarak kabul etmemeleri de bu yaklaşımın tenkit edilen diğer noktaları arasında yer almaktadır.⁵¹ Son olarak Kur'an âyetlerini tefsir ederken kısmen seçmeci bir yaklaşımla hareket etmesini de ictimâî tefsir ekolünün zaafları arasında gösterebiliriz. Zira ictimâî tefsirde nazariden ziyade amelî hedeflere işaret eden âyetlere daha fazla ağırlık verildiği bilinen bir husustur. Bu noktada çağdaş İslam düşüncesindeki ıslahçı hareketle aynı noktada buluşan ictimâî tefsir yaklaşımı eklettik/seçmeci ve aynı zamanda senkretik/melez yönüyle dikkat çekmektedir.

3. Mehmet Âkif ve İctimai Tefsir Ekolü

Âkif'in tefsir yazılarına, vaazlarına ve bazı noktalardan manzum bir tefsir sayabileceğimiz *Safahat*'ındaki şiirlerine bakıldığında, bireyin ve toplumun hastalıklarına Kur'an'dan yola çıkarak veya Kur'an'ı referans kabul ederek derman aradığını, âyetler üzerinde uzun uzun düşünerek onlardan aldığı ilhamları yazılarına, şiirlerine ve vaazlarına aksettirdiğini açıkça görebiliriz. Ancak burada şöyle bir soruyu gündeme getirmek yerinde olacaktır. Acaba Âkif, tefsir edeceği âyetleri seçerken öncelikle hangi hususu göz önünde bulundurmuştur? Diğer bir ifadeyle üzerinde konuşacağı veya açıklayacağı âyetleri seçerken gelişmiş mi davranmış yoksa bazı tercihlerde bulunmuş mudur? Kanaatimize göre bu sorunun cevabı yukarıda kısmen verilmiştir. Zira yukarıda kısaca bilgi verilen ve belirgin özellikleri sıralanan ictimâî tefsirde bireye ve özellikle de toplumu ıslaha yönelik âyetlere ağırlık verildiğine ve bu yönüyle ictimâî tefsirin eklettik yapısına vurgu yapılmıştı. Nitekim benzer bir yaklaşımı Âkif'in âyetlere yaklaşım tarzında da görmek mümkündür. Buna göre o hem toplumun maneviyatını güçlendirmek hem de toplumun içinde bulunduğu zor şartları aşabilmek adına mücadelede ruhunu, azmi, direnmeyi, sabrı, çalışmayı, birliği ve beraberliği öne çıkarıp itikadı sağlam ve bilinçli bir toplum inşa etmeyi önceleyen âyetlere daha çok yer vermiştir. Çünkü Âkif halkın İslam anlayışında bazı sorunlar görmüş ve bu sorunları doğrudan Kur'an'a arz ederek onları Kur'an'ın yol göstericiliği içerisinde tashih etmeyi arzulamıştır. Bundan dolayı âyetlerden seçmeler yaparak bu amaca en kısa yoldan

50 Seyyid Ahmed Han, Hz. Musa'nın kavmiyle Mısır'dan çıkarken denizin yarılması ve oradan geçmeleri, Firavun ve ordusunun ise sular altında kalmasını gel-git olayı ile izah ederek bu görüşünü tarih ve coğrafya kitapları ile de desteklemeye çalışmıştır. Daha başka ve detaylı örnekler için bkz. İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 69.

51 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 777-778.

götüren âyetleri yazılarına, şiirlerine ve vaazlarına derc ederek bu görevi yerine getirmeye çalışmıştır. Şu halde açıkça söylemek gerekirse İslam dünyasının ve Osmanlı devletinin bulunduğu iç karartıcı durumun, Müslümanların olumsuz gidişatı ve toplumsal sıkıntıların Mehmet Âkif'i ictimâî tefsire yönelten hususların başında geldiğini ifade edebiliriz. Bu bağlamda yaşadığı dönemin çaresizliği içinde toplumuna umut verebilmek adına Kur'an'dan pratik çözümlere başvurmuş, diğer bir tabirle doğrudan tedaviye yönelmiş ve buna uygun olarak Kur'an'ın topluma dönük mesajlarını daha çok gündeme getirmiş ve buna en elverişli tarz olarak ictimâî tefsir yöntemini kendine yakın görmüştür.

Bunun yanı sıra Müslüman halkın çoğunluğunun Arapça bilmediği için Arapça olan tefsir kitaplarını yeterince anlamaması ve üstelik söz konusu bu kitapların yüksek bir ilmî seviyeye ve seçkin bir ilim ehline hitap etmesi, hatta daha da önemlisi bu tefsirlerin çoğunun önceki dönemlerde yazıldığı için toplumun şimdiki ihtiyaçlarına cevap vermede sınırlı kalması Âkif'in ictimâî tefsir yaklaşımını benimsemesine ortam hazırlayan diğer etkenler olmuştur. Bundan dolayı Mehmet Âkif yeni bir anlayışla, zamanın icaplarını içeren yeni tefsirler yazılması taraftarı olmuş ve bunu şöyle gerekçelendirmiştir:

*"...Vaktiyle icâbı kadar tefsir yazılmış, elverir diyemeyeceğiz. Eslâf çalışmışlar, Allah kendilerinden razı olsun. Bir âsâr vücuda getirmişler, fakat dememişler ki bu âsârımız ilâ yevm'il-kuyâm size elverir. Siz artık çalışmayın da yalnız bizim kitapları okuyunuz... Bilâkis demişler ki: Siz de çalışacaksınız. Hem bunları okuyacaksınız, hem de kendi fikrinizi ilave ederek zamanımıza göre yeni yeni eserler vücuda getireceksiniz. Böyle böyle sonuna kadar gidecek."*⁵²

Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Âkif, zamanın ruhuna ve gereklerine göre yeni tefsirler yapılmasına çağrıda bulunmaktadır. Bu çağrı kimilerince onun "reformcu" olarak nitelendirilmesine kanıt oluştururken kanaatimize göre bu çağrıda böyle bir hususiyet bulunmamaktadır. Zira Mehmet Âkif'i reformcu olarak nitelemek onun hayat çizgisine ve görüşlerine tam olarak nüfuz edememekten ileri gelmektedir. Zira Âkif, hayatı boyunca İslam'ın ve Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için çabalamış ve bu yolda engel oluşturan başta "mushafçı Kur'an algısı"⁵³ olmak üzere, Kur'an'ın bazı terimlerinin ve genel hedeflerinin

52 Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 20 Şubat 1913/7 Şubat 1328-14 Rebiulevvel C. 9-2, Sa. 232-50, s. 405-408.

53 Mushafçı Kur'an algısının en güzel ifadesini Âkif'in 'Süleymaniye Kürsüsünde' adımı verdiği şiirindeki şu dördlüğünde açıkça görebiliriz:
"Ya açar nazm-ı celilin bakarız yaprağına;
Ya da üfler geçeriz bir ölünün toprağına,
İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için"(Bkz. Mehmet Âkif, *Safahat/Süleymaniye Kürsüsünde*, s. 153)

yanlış anlaşıldığı gibi hususlarda sık sık uyarılarda bulunmuştur.

Yine bu noktada bazı çevreler tarafından Âkif'in niçin daha çok ıslah-tecdit çizgisinin temsilcisi olarak addedilen *Muhammed Abduh*, *Reşid Rıza* ve *Ferid Vecdi* gibi isimlerin eserlerini tercüme ettiği şeklinde başka bir soru gündeme getirilmiştir ki kanaatimizce bu gâyet yerinde bir sualdir. Nitekim Âkif'in eserlerine daha yakından bakıldığında bu tercümelerin, teşkil ettikleri hacmin büyüklüğü yanında, mütercimmin bu tercümelerin ihtiva ettiği fikirlerle olan yakınlığı bakımından da büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada izaha muhtaç bir durum söz konusudur ki, bu konuda akla en yatkın izahı 1908 yılından vefatına kadar Âkif'in en yakınında bulunan ve bu itibarla onu en fazla tanıyan kişilerin başında gelen Eşref Edip'in yaptığını söyleyebiliriz. Zira Eşref Edip, söz konusu tercümelerin Âkif'in kendi fikirlerini yansıtan metinler olarak kabul edilmesi gerektiğini şu cümlelerle salık vermektedir: “Üstadın tercüme ettiği eserler onun fikrine uygun olmak itibariyle onlara ehemmiyet-i mahsusa vererek tercüme etmiştir. Zaten fikrine uymayan eserleri ne tercüme eder, ne de okurdu. Bu itibarla tercümeleri de onun fikirleri demektir”.⁵⁴

Diğer taraftan bu tercümeler üzerinde yapılan bazı çalışmalar bize Âkif'in fikir dünyasını daha iyi anlama konusunda önemli bazı ipuçları da sunmaktadır. Örneğin bu konuda yapılan bir çalışmaya göre genelde Âkif'in *Abduh*'tan istifade ile yazdığı kabul edilen ve “Tefsir-i Şerif” üst başlığı ile *Sebilürreşad* dergisinde yayınladığı yazıların bir kısmının tamamen olmasa bile büyük ölçüde *Abduh*'un “Amme Cüzü” tefsirinden tercüme olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunların çoğu zaman birebir tercümeler olmayıp, Âkif'in kimi cümleleri atladığı, paragraf düzenini değiştirdiği, özetlediği ve kendisinin de bazı katkılarda bulunduğu karma metinler olduğu ve bu haliyle söz konusu metinlerin Âkif'e nispetinin tartışma konusu olduğu kaydedilmektedir.⁵⁵ Yine tercümeler konusunda vurgulanması gereken ikinci bir nokta ise yukarıda değindiğimiz gibi Âkif'in tercümelerinin neredeyse tamamına yakın bir kısmının akılcılığı ön plana alan Mısır ekolü kökenli olmasıdır ki bu husus, bize göre onun düşüncesinin beslendiği en önemli yapı taşlarından birinin Mısır olduğuna delalet etmektedir.

Öte yandan Âkif'in *Cemaleddin Afgani*, *Muhammed Abduh*, *Reşid Rıza*, *Abdülaziz Caviş* ve *Ferid Vecdi* gibi İslam dünyasının tanınan fikir önderlerinin⁵⁶ görüşlerini inceleyip yer yer tercüme de etmesi aynı

54 Eşref Edip, I, 663.

55 Suat Mertoğlu, “Âkif Araştırmalarına Bibliyografik Bir Katkı: Mehmet Âkif'in Arapça'dan Yaptığı Tercümeler Üzerine Notlar”, s. 239.

56 Bilindiği gibi bu isimlerin çoğu Mısır coğrafyasına aittir. Çünkü Âkif'e göre İslam coğrafyasının düşünen aklı Mısır'dır. Zira onun şöyle bir görüşü vardır: “Biliniz ki İngilizlerin nazarında İslam aleminin düşünen kafası Mısır'dır. Hisseden kalbi Hindistan'dır. Çalı-

mefkûre için kendi fikirleriyle uyuşan kimselerin düşüncelerini benimsediği şeklinde de anlaşılmaya müsaittir. Şu halde bu durumda çoğunlukla mezkur isimlerin temsil ettiği ictimâî tefsir tarzının Âkif tarafından da kabullenildiğini ifade etmemizde herhangi bir beis olmasa gerektir. Diğer bir ifadeyle, Mehmet Âkif'in kendi tezine en uygun yaklaşımı bu kimselerin görüşlerinde ve tefsir tarzlarında bulunduğunu söyleyebiliriz. Örneğin ictimâî tefsir akımının önde gelen metinlerinden "Menar" tefsirinin mukaddimesinde vurgu yapılan hususlar ile Âkif'in *Sebilürreşad*'daki tefsir yazıları dizisinin tanıtım yazısında öne çıkarılan bazı noktalar karşılaştırıldığında bunların öz itibarıyla birbirleriyle örtüştüğü anlaşılabilir. Mesela Âkif'in tanıtım yazısının⁵⁷ ilk maddesinde geçen "Ulûm ve funûna, tarihe, hayat-ı ictimâîye ve maişetimize temas eden bazı âyât-ı celîle mevzû-i bahs edilerek dirâyeten ve rivâyeten mütalaa edilecek vesâir lisanlarca bu yolda yazılan âsâr-ı tefsiriyenin mühim görülen ve nikat-ı mâ'ruzaya tevâfuk eden yerleri tercüme olunacaktır." ilkesi "Menar" tefsirinde geçen "Tefsirde birinci amaç Kur'an'a bir hidâyet kitabı olarak yaklaşmak ve bizzat kendisi hakkında gene kendi içinde bulunan âyetlerin nitelemesini ön plana çıkararak ona önem vermek, onun uyarıcı-müjdeleyici, yol gösterici, ıslah edici özelliklerini esas almak olacaktır...Sonra içinde yaşadığımız çağın gereklerine yönelinecektir."⁵⁸ ilkesiyle hemen hemen aynı noktada buluşmaktadır. Yine ilk maddenin devamında Âkif, "İ'rab ve binâdan, tahlîlat-ı nahviyeden bahsetmek için mecmuamızın hacmi müsâit bulunmadığından yazılacak makalelerde mümkün merteye ulûm-u arabîyenin nazariyatından sarf-ı nazar ile netayic-i ameliye üzerinde i'mal-i fikir edilecektir. Hangi vesâit-i ilmiye ile olursa olsun ibtida nazm-ı Celîl'den anlaşılın maânî-i münîfe yazılarak ibâre ve işaretinin delâlet ve iktizâsının irşadât-ı beliğanesine istinâden zaman ve zeminin icâbâtına göre ahvâl-i umumîye-i İslamiye hakkında fikir ve mütaalalar yürütülecektir." derken benzer bir hususu Reşid Rıza yakın cümlelerle şöyle ifadelendirmektedir: "...Kimi tefsirler irab bahisleri ve nahiv kurallarına, meani nüktelerine, edebi sanatların inceliklerine, beyan istilahlarına boğularak okuyucuyu Kur'an'dan koparır. Kimi tefsirler,

şan, çabalayan eli kolu da Osmanlı saltanatıdır..." Bkz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu-Nuran Abdülkadiroğlu, *Mehmet Âkif'in Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Mev'ıza ve Hutbeleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1991, s. 178. Âkif'in bu görüşü "Berlin Hatıraları" adlı şirinde şöyle geçmektedir:

"Bilirsiniz ki: Mısır, kâinat-ı İslam'ın

O sıksa gövdesi üstünde adeta kafası;

Diyar-ı Hind ise, göğsünde kalb-i hassası;

Sizinkiler de, kıvıldanmak isteyen koludur.

Ki boş bırakmaya gelmez, ne olsa korkuludur!" (Bkz. Mehmet Âkif, *Safahat/Hatıralar/Berlin Hatıraları*, s. 303)

57 Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 8 Mart 1912/24 Şubat 1327-19 Rebiülevvel 1330, C. 8-1, Sa. 183-1, s. 5.

58 Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, I, 10-11.

kelamcılarının cedelleriyle, usülcülerin tahriçleriyle, müctehidlerini taklid eden fakihlerin çıkarsamalarıyla, mutasavvıfların tevilleriyle, mezhep ve fırkaların birbirlerine karşı olan bağnazlık ve tassuplarıyla, bunlara dair ardi arkası kesilmeyen açıklamalarla okuyucuyla Kur'ân arasına girer. Kimi tefsirler de rivâyetlere boğar, israiliyatla dolar ve böylece Kur'ân'a ulaşmayı engeller...⁵⁹

Amaçlarının Kur'ân'ı anlamının ve onun yolundan gitmenin gerekliliğini vurgulamak olduğunu aktaran Reşid Rıza⁶⁰, hocası Abdüh'un tasnifine göre tefsirin iki kısımdan oluştuğunu bunun ilk kısmının içi boş, kupkuru, Allah'tan ve Kitab'ından uzaklaştırıcı mahiyette olan tefsir olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu tür tefsirlerin, tamamen lafızların tahliline, cümlelerin irabına, ele alınan ibarelerin ima ve işareti ettiği belli bir fenne dair olan nüktelerin açıklanmasına yönelik tefsirlerden oluştuğunu söylemektedir ki⁶¹ Âkif'in eleştirdiği hususun da hemen hemen buna yakın bir anlayış olduğunu söyleyebiliriz. Buna mukabil Reşid Rıza, Âkif'in de savunduğu ikinci tür tefsir tarzını insanlar üzerine farz-ı kifaye olan tefsir olarak tavsif etmektedir. Buna göre bu tefsir ruhları cezbedici, insanı amele sevkedici bir üsluba sahip olan, sözün özüne yerleştirilen hidâyeti gerçekleştirici bir şekil arzeden bir yaklaşımı esas almalıdır. İşte o zaman Allah'ın onun hakkındaki "hüden ve rahmeten" nitelemesi gerçekleşebilecektir. Böylece ulaşılacak istenen sonuç Kur'ân ile doğru yolu bulmak ve hidâyete ermektir."⁶²

Aslında hem ictimâî tefsir yaklaşımının temel gayesinin ve hem de Âkif'in düşünce tarzının ana temasının aşağıdaki cümlelerde sarıh bir şekilde hülasa edildiğini görebilmemiz mümkündür: "Müslümanların zayıf düşmelerinin ve daha önce sahip oldukları o muazzam hükümlarlığın ellerinden çıkmasının gerçek sebebi, Kur'ân'ın hidâyetinden yüz çevirmiş olmalarıdır. Bu itibarla daha önce sahip olup da kaybetmiş oldukları izzet ve şerefe, üstünlük ve saygınlığa yeniden erişmek istiyorlarsa, bunun tek yolu Kur'ân'ın hidâyetine dönmek, onun ipine sıkıca sarılmak olacaktır."⁶³

Şu halde Âkif'in Kur'ân algısının aslında ictimâî tefsirin temel kodlarıyla uyum sağladığını ifade edebiliriz. Nitekim Mehmet Âkif, Kur'ân'ı daima canlı ve dinamik bir kitap olarak ele almaktadır. Ona göre Kur'ân, hayatla ve güncel pek çok olayla bire bir ilişki içindedir. Ayrıca Âkif, Kur'ân'la kurulan ferdi ilişkinin yanı sıra, toplumsal olaylar ile de sıkı bir şekilde irtibatı olduğuna inanmaktadır. Bu yaklaşımdan dolayı

59 Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, I, 7-8.

60 Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, I, 6-7.

61 Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, I, 24.

62 Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, I, 25.

63 Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, I, 31.

o, Kur'an'ı her gün yeniden nazil oluyormuş gibi algılamaktadır. Âkif, Kur'an'ın doğrudan Allah'ın kelamı olmasını Âkif "evrensellik" ilkesi bağlamında ele almakta ve onun âyetlerinin devamlı muasır ve günümüz konularına ışık tuttuğuna samimi bir şekilde inanmaktadır. Bundan dolayı o, toplumla ilgili âyetleri yorumlamaya özen göstermiştir.⁶⁴

Sonuç itibariyle Âkif'in açıklamalarından anlaşılacağı gibi, onun tefsir yazılarının içeriğini oluşturan temel saik; toplum ile Kur'an arasındaki engelleri kaldırmaya yönelmesidir. Âkif, İslam toplumlarının içinde buldukları durumu, Kur'an'dan uzaklaşmalarına bağladığından, onların kurtuluşlarının yegâne reçetesi olarak da Kur'an'ı görmektedir. Tefsir yazılarındaki asıl amacı Kur'an'ı millete mal ederek, İslam toplumlarının kurtuluşuna vesile olmaktır. Buna göre anlaşılır olmayı esas kabul edip sosyal meseleleri ihtiva eden âyetleri ele alacağını söyleyen ve Arap dilinin nazarî incelikleriyle meşgul olunmadan sadece "amelî neticeler" üzerinde duracağını beyan eden Âkif, aslında burada kaleme alacağı tefsir yazılarında bugünkü adıyla "ictimâî/sosyal tefsir ekolü" olarak bilinen yöntemi uygulayacağını ifade etmiş olmaktadır.

4. Mehmet Âkif'in Kur'an Yorumundaki İctimâî Tefsir Yaklaşımına Bazı Misaller

Tefsir tarihinde ortaya çıkan hemen her tefsir bir şekilde toplumunun sorunlarıyla ilgilenmesine rağmen, ictimâî tefsir akımını diğer tefsirlerden ayıran en önemli taraf, toplumu ilgilendiren ortak sorunlar yumağını gündeme getirmesi ve bu sorunlara çözüm üretmeyi amaçlamasıdır.⁶⁵ Nitekim yukarıda da ana hatlarıyla belirttiğimiz gibi ictimâî tefsirde toplumsal dönüşümü sağlamak veya toplumu ıslah etmek amacıyla, tefsir faaliyetlerinde çalışma, toplumsal yardımlaşma, sabır, cimrilik, miskinlik, rüşvet, hürriyet şûra-demokrasi, akıl, ictihad, azim, gayret, ilim ve fen, vahdet, cihad, terakki, cehalet, atalet, yeis, zulüm, kavmiyetçilik gibi sosyal, siyasal ve aktüel alanlara klasik tefsirlerdekinden daha fazla yer verilmiştir. Nitekim Mehmet Âkif'in tefsir yazılarında, şiirlerinde, vaazlarında kullandığı âyet ve âyet yorumlarında hakim olan ana temalar hemen hemen bu mezkur konular etrafında yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Âkif'in bir yazısında Müslümanların başına gelen felaket ve hüsrânların altında yatan hususları Müslümanların şehâmet, himmet, sa'y, sıdk, istikamet, iffet, ittihad, teâvün, asabiyet, gayret ve faaliyet gibi ilkeleri bırakmalarından kaynaklandığını belirtmesi⁶⁶ yukarıda anlatılanlarla birlikte ele alındığın-

64 Aydın, "Mehmet Âkif Ersoy'un Tefsirciliği", s. 60.

65 Mustafa Karagöz, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir, Tarihten Günümüze Süre'a Yaklaşımlar", ed. Bilal Gökür vd. *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları Akademisi Araştırmaları*, İstanbul 2010, s. 334.

66 Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 13 Haziran 1912/31 Mayıs 1328, C. 8-1, Sa. 197-15, s. 273-274.

da onun çalışmalarındaki ve söylemlerindeki hakim unsuru ortaya çıkarır niteliktedir.

Bilindiği gibi Mehmet Âkif'in, meâl veya tefsir başlığı altındaki ilk yazıları, 1912 yılı başlarından itibaren *Sebilürreşad* dergisinin birinci sayfalarında görülmeye başlanmıştır. "Tefsir-i Şerif" başlığını taşıyan ve her birinde o günün hadiseleriyle ilgili bir veya birkaç âyetin ele alınıp tefsir edildiği bu yazılar çoğunlukla 1912-1919 yılları arasında çıkmıştır. İçlerinden manzum olarak kaleme alınan bazıları daha sonra *Safaha'* da alınmıştır. Yine bu yazılarda Müslümanların genel durumlarıyla ilgilenmeyi kendisine düstur edinen Âkif, ittihad ve tefrika ile bunlarla bağlantılı olarak müsavat, uhuvvet ve kavmiyet temaları üzerinde çokça durmuş ve bu bağlamda özellikle ittihad ve tefrikayla ilgili âyetlere sıkça atıflarda bulunarak⁶⁷ tefsir yazılarını daha çok yaşadığı dönemin güncel/aktüel konuları üzerinden kaleme almaya çalışmıştır.

Vaazlarında da âyetlerin ictimâî yönüne vurgu yaparak tefsir eden Mehmet Âkif, söylemlerinde daima İslam kardeşliğini, iktisadi, sosyal, siyasi, askeri vb. konuları işlemiştir. Her vaazına ele aldığı konulara uygun düşen âyet veya âyetlerle başlamakta, vaazın devamında da âyetlerle açıklamalarda bulunmaktadır. Bu yönüyle onun vaazlarını, başlı başına birer tefsir olarak kabul etmek mümkündür.⁶⁸ Diğer bir deyişle onun vaazları, âyetlerle örülü konulu tefsir tarzındadır. Çünkü o, özellikle konuya göre âyetler ile tefsire başlamakta, konunun gerektirdiği âyetleri de ayrıca ele almaktadır. Eğer, Mehmet Âkif'in vaazlarından, istifade ettiği âyetler çıkarılacak olsa elde fazla bir açıklama kalmadığı net olarak görülecektir. Onun vaazlarının ana eksenini tamamen Kur'an'ın tefsiri oluşturmaktadır.⁶⁹

Tıpkı vaazlarında olduğu gibi onun şiirlerindeki ana kaynak da tartışmasız Kur'an'dır. Âkif, manzumelerinin kiminde doğrudan doğruya âyetlerden hareket ederek, kiminde âyet iktibaslarına dayanarak, kiminde anlam olarak âyetlerden yola çıkarak ve kimi manzumelerinde ise sık sık Kur'an, sûre, âyet isimleri/kelimelerine yer vererek Kur'an'ı şiirlerinin ilham kaynağı olarak kullanmıştır.⁷⁰

Âkif dini hususlarda verilecek mesajın muhtevasında da ictimâî unsurların ön planda olmasını istemektedir. Nitekim vaizlerin kür-

67 Bu âyetlerin bir kısmı şunlardır: Âl-i İmran sûresi 3/103; Maide sûresi 5/103; Enfal sûresi 8/24, 25, 46; Ra'd sûresi 13/11; Hicr sûresi 15/9; Hucurat sûresi 49/10, 13.

68 Aydar, "Bir Kur'an Müfessiri Olarak Mehmet Âkif", s. 48.

69 Sevgi Tütün, "Mehmet Âkif Ersoy'un Vaaz ve İrşad Faaliyetlerinde Kur'an Tefsirinin Yeri ve Önemi", *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 91.

70 İsmail Çetışli, "Mehmet Âkif'in Şiir Kaynaklarından Biri Olarak Kur'an-ı Kerim", *I. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Burdur 2009, C. I, s. 419.

sülerde isrâiliyyat yerine Müslüman cemaate daha çok ictimâî konulardan bahsetmesi gerektiğini belirttiikten sonra geçmiş ve bugünü bilen, cemaati geleceğe hazırlama düşüncesini taşıyanların kürsüye yaklaştırılmasını savunmaktadır.⁷¹

İlhamını Kur'an'dan alan bir Kur'an düşünürü olarak Mehmet Âkif'in tefsir yazılarında, vaazlarında ve şiirlerinde öne çıkan temalarından bazılarını ele aldığımızda onun bütün bu çalışmalarında İslam dünyasının mevcut tarihî, ilmî, sosyopolitik ve ahlâkî problemlerinin tahlili ve çözüm yollarını tespit etmenin zemini üzerinde yol aldığını söyleyebiliriz. Bu görüşümüzü teyid etmesi açısından burada Âkif'in Kur'an yorumunda öne çıkardığı bazı hususları sıralamak istiyoruz.

A. Çalışmaya Vurgu Yapma ve Tembelliği/Ataleti Yerme

Çalışmak ictimâî tefsir akımının öne çıkardığı temaların neredeyse başında gelmektedir. Zira bu akımın temsilcilerine göre İslam dünyasının geri kalmasının temellerinde tembelliğin önemli derecede tesiri vardır. Bunun farkında olan Âkif, ısrarla bu hususun üzerinde durarak bütün bir milleti ve Müslümanları çalışmaya davet etmiş, çalışmanın hem fert hem de cemiyet planında önemine sıklıkla vurgu yapmıştır. Âkife göre çalışan insan, kendini ve dünyayı daha iyi tanıyacak ve medeniyetin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Konuyla ilgili olarak yazdığı bir makalede Ankebut sûresinin 69. âyetini⁷² gündeme getiren Âkif, hayır için çalışanın Allah tarafından yardım göreceğini belirterek hangi hayırlı maksat olursa olsun Allah (c.c.) çalışanların, çabalayanların hidâyet yolunu, feyiz yolunu, saadet yolunu mutlaka bulacağını ifade etmiştir.⁷³

Yine bir vaazında, çalışmanın aslında ilahi bir emir olduğuna değinmek sûretiyle insanın da bundan hissesine düşeni alması gerektiğine işaret ederek Hud sûresinin 107. âyeti, Yasin sûresinin 38-40. âyetleri ile Rahman sûresinin 29. âyetlerinin⁷⁴ bir nevi tefsiri bağlamında şunları söylemiştir:

71 Yahya Akyüz, "Mehmet Âkif'in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Mehmet Âkif İlmî Toplantısı* (Bildiriler 27-29 Aralık 1986), Milli Kütüphane Yayınları, Ankara 1989, s. 38.

72 "Bizim uğrumuzda gayret gösterip mücahede edenlere elbette muvaffakiyet yollarımızı gösteririz. Muhakkak ki Allah iyi davrananlarla beraberdir." (Ankebut sûresi 29/69)

73 Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 9 Mayıs 1912/26 Nisan 1328, 22 Cemaziyelevvel 1330, C. 8-1, Sa. 192-10, s. 173-174.

74 "Senin Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça, orada ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin dilediğini yapar." (Hud sûresi 11/107); "Güneş de bir delildir onlara, akar gider yörüngesinde... O azîz ve alîmin yaratması böyle olur işte! Ay için de birtakım saffhalar, duraklar tâyin ettik; dolaşa dolaşa, nihâyet eski hurma salkımının çöpü gibi kuru, sarı, kavisli bir hâle gelir. Ne güneş aya kavuşabilir, ne gece gündüzün önüne geçebilir. O gök cisimlerinden her biri, birer yörüngede akar, durur..." (Yasin sûresi 36/38-40); "Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır (bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır." (Rahman sûresi 55/29)

“Şimdi mademki yer çalışıyor, gök çalışıyor, yerleri gökleri yaratan Allah-ü Azimüş’san yaratmaktan bir an fariğ olmuyor; sen nasıl âtil oturuyor da hayat umuyorsun? İşte bütün kâinatı gördün: Hiçbir yerde, hiçbir zerrede sükûn var mı? Atâlet var mı? Öyleyse sana emeksizce yaşamak, çalışmaksızın nâil-i meram olmak hakkını, böyle bir ümidi kim veriyor?”⁷⁵

Yine Âkif bir dizesinde Yasin sûresinin 38-40. âyetlerinden ilhamla çalışmanın önemini şöyle anlatmaktadır:

“Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur!
Bunların hakkında bilmem bir bahanen var mı? Dur!”⁷⁶

Hülâsa, Müslümanların içinde buldukları durumdan kurtulabilmeleri için ilk şart çalışmaktır ve bu çalışmak da içinde bulunulan zamanın ve ihtiyacın icaplarına göre hem maddi hem de manevi açıları kapsamalıdır. Çünkü insana ancak çalıştığı için karşılığı vardır. Nitekim Necm sûresinin 36. âyetinde⁷⁷ bu husus anlatılmış ve Âkif de bunu şu şekilde nazma dökmüştür:

“Cihan kanun-i sa’yin, bak, nasıl bir hisle münkadı!
Ne yaptın? ‘Leyse li’l-insani illâ mâseâ’ vardı!”⁷⁸

Aynı hususu bir vaazında ise şöyle anlatmıştır:

“...Şu halde insan için ne bu dünyada ne öteki dünyada kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. İnsan ne ekerse onu biçecektir. İşte bu, fıtratın bir kanunudur. Allah’ın bir kanunu, hem de lisan-ı Kur’ân ile tebliğ edilmiş bir kanunudur. Yer yürüyor, gök yürüyor, dağ yürüyor, taş yürüyor. Hiçbiri âtil değil, hepsi çalışıyor, her şey çalışıyor. İslam çalışma dinidir, amel dinidir, mücahede dinidir.”⁷⁹

İslam’ın ancak çalışmakla yükseleceğine ve eski haşmetli günlerine kavuşacağına inanan Âkif, bu görüşünü Fetih sûresinin 28. âyetini yorumlarken şöyle ifade etmektedir: “İslam’ın geçmişinden çok daha parlak bir geleceği olduğuna iman ederek ona göre çalışmak en lüzumlu bir vazifedir. Zira zaman durmuyor, düşman dört koldan çalışıyor.”⁸⁰ İşte bütün bunlardan dolayı Âkif’e göre Müslüman çalışmalı ve düşmanın planına karşı uyanık olmalıdır. Dolayısıyla iyiler daima çalışacak, tembellik etmeyecek ve meydanı kötülere bırakmayacaktır.

75 Mehmet Âkif, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisani 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-49, s. 389-395.

76 Mehmet Âkif, *Safahat/Birinci Kitap/Durmayalım*, s. 26.

77 “İnsan, emek ve gayretinin neticesinden başka şey elde edemez.” (Necm sûresi 53/39)

78 Mehmet Âkif, *Safahat/Hakkın Sesleri*, s. 177.

79 Mehmet Âkif, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisani 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-49, s. 389-395.

80 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 28 Ağustos 1913/15 Ağustos 1329-25 Ramazan 1331, C. 10, Sa. 259, s. 397.

B. Tevekkülü Yeniden Tanımlama, Azim ve İstişareyi Ön Plana Çıkarma

Âkif Müslümanların tevekkülü yanlış anladıklarına sık sık dikkat çekerek gerçek tevekkül anlayışını şu şekilde ifade etmiştir:

*"Hele tevekkül... Hiç bizim anladığımız mahiyette mi? Kur'an'ın gösterdiği tevekkül, bütün esbâba sarıldıktan sonra olan tevekküldür."*⁸¹

Buna göre tevekkül kılavuzsa da bu sebebe teşebbüs de Peygamberin sünnetidir. Önce hak etmeli, sonra Allah'ın lütfunu beklemelidir. Menzile ermenin yolu budur. Bu aynı zamanda Allah'ın bunca nimetlerine, tanıdığı fırsatlara şükür göstergesidir.

Diğer taraftan tevekkül kadar önemli olan diğer bir husus da istişaredir. Nitekim Âl-i İmran sûresinin 159. âyetine⁸² binaen istişarenin önemini şöyle belirtmiştir:

*"Bütün serâiri kalbin ihata etse, yine,
Danış sahabene dünyaya ait işler için;*

.....
*Verip kararı da azm eyledin mi...durmuyarak,
Cenâb-ı Hakk'a tevekkül edip yol almaya bak."*⁸³

Başka bir yerde ise azim ve tevekkülü birlikte şöyle açıklamaktadır: "Azim ne demektir? Azim bir işle başa çıkabilmek için ona canla başla sarılmaya karar vermek demektir. Tevekkül ise, o işin husûlü için mümkün olan esbâbın hepsini tedarik ettikten sonra Cenâb-ı Hakk'a bel bağlamak, O'nun tevfikini esirgemeyeceğine yürekten inanmak demektir." Bu açıklamanın devamında ise doğru tevekkül anlayışının şu âyeti kerimelerde bulunduğu dikkat çeker: "Hele o yara aldıktan sonra Allah'ın ve resulünün çağrısına uyup gönül verenlere, hele onlar gibi ihsan ve takvâ sahiplerine pek büyük mükâfatlar vardır. Onlar öyle kimselerdir ki halk kendilerine: 'Düşmanlarınız olan insanlar size karşı ordu hazırladılar, aman onlardan kendinizi koruyun!' dediklerinde, bu tehdit onların imanlarını artırmış ve 'Hasbunallah ve ni'me'l-vekil/Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!' demişlerdir."⁸⁴ Bu âyetler hakkında Âkif

81 Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisani 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-49, s. 389-395.

82 "...İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever." (Âl-i İmran sûresi 3/159)

83 Mehmet Âkif, *Safahat/Fatih Kürsüsünde/Vaiz Kürsüde*, s. 234.

84 Âl-i İmran sûresi 3/172-173. (Rivâyete göre Uhud savaşında Müslümanların bir ara bozulduktan sonra tekrar toparlanmaları üzerine önemli bir sonuca ulaşmayan düşman ordusunun kumandanı Ebu Süfyan, savaş alanını terk ederken Hz. Peygamber'e "Ey Muhammed! Önümüzdeki yıl Bedir meydanında seninle tekrar karşılaşacağız!" tehdidini savurmuş; Hz. Peygamber de: "İnşallah!" demişti. Ertesi yıl, Ebu Süfyan'ın böyle hazırlık içinde bulunduğu haberi Medine'ye ulaşınca, Hz. Peygamber, bir süvari birliği ile

şu yorumu yapmıştır: “*Tedbir biter, tevekkül başlar. Kul esbâba teşebbüs ederek tevfiği Allah’tan bekler. Allah’ın da bu tevfiği kendisinden diriğ etmeyeceğine mutmain olarak ona göre azminden dönmeyiz, mesaisinde, mücahedâtında kemâl-i metanetle devam eder, gider.*”⁸⁵

C. Kavmiyetçiliği/Tefrikayı Reddetme ve İttihada Davet Etme

Âkif’in yaşadığı dönem, milliyetçilik hareketlerinin yaygınlaşmaya başladığı, art arda gelen Trablusgarb, Balkan ve Cihan harpleriyle Osmanlı Devleti’nin adım adım parçalanmaya ve inkıza sürüklendiği bir zaman dilimidir. Bu itibarla Müslümanların genel durumlarıyla ilgilenmeyi kendisine düstur edinen Mehmet Âkif, devlet ve toplumun varoluş mücadelesine bigane kalmamıştır. Bu nedenle önceleri Müslüman ya da gayr-i müslim bütün Osmanlı vatandaşlarının, bilahare hususen Müslümanların birliği ya da bölünüp parçalanmasını ifade eden ittihad ve tefrika ile bunlarla bağlantılı olarak müsavat, uhuvvet ve kavmiyet temaları Âkif’in üzerinde durduğu en temel konular arasında yer alır.

Bu açıdan bakıldığında Mehmet Âkif, Hucurat sûresinin 13. âyeti⁸⁶ çerçevesinde kavmiyetçiliği reddederek insanların çeşitli ırklara ayrılmasındaki ilahi hikmeti şöyle izah etmektedir: “*Âyet-i kerîme açıkça gösteriyor ki insanların asıllara, kabilelere ayrılması, nesepleri yek diğerine karışmasın, her şahsın hüviyeti belli olsun diyerdir. Yoksa babalarla, dedelerle övünmek için değildir.*” Bu yorumunu desteklemek için Kınalızade Ali Efendi’den alıntı yapan Âkif, asalet iddiasının kişiyi bir yere taşıyamayacağını aktarmaktadır.⁸⁷

Hakeza Kur’ân’ın kardeşlik hukukunu ortaya koyan Hucurat sûresinin 10. âyeti⁸⁸ kapsamında ise hakiki Müslüman’ın diğer bir Müslüman’a kardeş gözüyle bakmasının zorunlu olduğunu, şeriat-ı mutahharanın neredeyse bütün hükümlerinin kardeşlik ve vahdet esasını kuvvetlendirdiğini belirtmektedir.⁸⁹

düşmanı karşılamaya çıkmıştı. İşte yukarıdaki âyet, düşman tarafından gelen bu haber karşısında Müslümanların azim ve kararlılığını, onların yüksek moral gücünü takdir ve ifade etmektedir. Bkz. Muhammed İbn Cerir et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân An Te’vîl’l-Kur’ân*, thk. Abdülmuhsin et-Türki, Daru’l-Hicr, Kahire 2001, VI, 244-253; Ebu’l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf An Hakâik’i’t-Tenzil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü Ubeykan, Riyad 1998, I, 659-662.

85 Mehmet Âkif, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebilürreşad*, 3 Şubat 1921/3 Şubat 1337-24 Cemaziyelevvel 1339, C. 18, Sa. 467, s. 293-296.

86 “*Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülâlelere ayırdık. Şunu unutmayın ki Allah’ın nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvâda (Allah’ı sayıp haramlardan sakınmada) en ileri olanıdır. Muhakkak ki Allah herşeyi mükemmelen bilir, her şeyden hakkıyla haberdardır.*”

87 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 16 Mayıs 1912/3 Mayıs 1328-29 Cemaziyelevvel 1330, C. 8-1, Sa. 193-11, s. 193-194.

88 “*Müminler sadece kardeşlerdir. O halde ihtilaf eden kardeşlerinizin arasını düzelttin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki O’nun merhametine nail olasınız.*”

89 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 20 Haziran 1912/7 Haziran 1328-5 Recep 1330, C. 8-1, Sa. 198-16, s. 293-294.

Yine o dönemde ortaya çıkan asabiyet cereyanlarının Âl-i İmran sûresinin 103. âyetinde zikri geçen birlik ve beraberlik vurgusuna ters düştüğünü ve aynı zamanda sözü edilen birliği nasıl zedelediğini ve tefrikaya sebep olduğunu söyleyerek âyetin aktüalite ile bağlantısını şu şekilde kurmaktadır: *Müslümanlık ırk, renk, lisan, muhit, iklim itibarıyla birbirine büsbütün yabancı unsurlarını aynı milliyet altında cem eden yegane rabita iken; hele biz Osmanlılar için dünyada bu rabıtaya dört el ile sarılmaktan başka selamet yolu yokken; şu son senelerde meydana çıkardığımız kavmiyet, asabiyet gürültülerine şaşmamak elden gelmez! Bu kadar halk-ı Osmanî İslamiye hep tefrika yüzünden mahvoldu; hem birçoğu gözümüzün önünde kaynayıp gitti de biz hala intibaha gelmiyoruz; hala milleti namütenahi parçalara ayıracak bir siyaset güdüyoruz.*⁹⁰

Mehmet Âkif, Enfal sûresinin 25. âyetinde dile getirilen uyarıları dikkate almamanın sonuçlarına temas ederken, âyetteki fitne kavramının kendi yaşadığı dönemin olaylarıyla bağlantısını şöyle kurmaktadır: *“Yazıklar olsun ki kendilerinin pek sağlam Müslüman oldukları iddiasında olanlar çoğumuz bu tehditlerden, bu ihtarlardan zerrece müteessir, hatta, haberdar değil. Hayatını bizim ölümümüzde arayan yabancı milletlerle yabancı hükümetlerin aramıza serpiştirdiği nifak, fesat, kavmiyet, cinsiyet, ırk davalarını; hülasa vahdet-i milliyemizi perişan edecek her türlü esbab-ı izmihlal tohumlarını biran evvel büyütme, bir an evvel mahsul verecek devre-i kemaline getirmek için o kadar faaliyet gösteriyoruz ki...”*⁹¹

Mehmet Âkif, ittihadı sarılmanın, tefrikadan kaçınmanın yaşadığı dönemdeki Müslümanlar için hayati önemine başka bir yerde Enfal sûresinin 46. âyeti çerçevesinde şöyle temas eder: *“Yaşamak isteyen millet için ittihadın lüzumu bedihiyyat-ı evveliyededir. Öyle efradı birbirine kaynamış, heyet-i mecmuası bir bünyan-ı mersus vücuda getirmiş olan cemaatler düşmanın copuyla, tûfengiyle kolay kolay devrilmezler. ‘Kale, içinden fetholunur’ sözü ne büyük bir hakikattir. Müslümanlar için bu hakikattan gafil olacak zaman değildir. Hariçteki düşmanı bırakıp da dahilde birbirleriyle uğraşmasınlar...”*⁹²

Müslümanların genel olarak içinde buldukları zillet ve perişanlık, sahip oldukları ahlaki kusur ve zaafı da kimi âyetlerin güncelleştirilmesi yoluyla Mehmet Âkif tarafından tahlil edilmektedir. Nitekim Âkif, Allah'ın gösterdiği yolu tutmayan, Peygamberlerin sözüne kulak

90 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 27 Eylül 1912/13 Eylül 1328-15 Şevval 1330, C. 9-2, Sa. 212-30, s. 61-63.

91 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 3 Ekim 1912/20 Eylül 1328-22 Şevval 1330, C. 9-2, Sa. 213-31, s. 81-82.

92 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 30 Mayıs 1912/17 Mayıs 1328-13 Cemaziye-lahir 1330, C. 8-1, Sa. 195-13, s. 233-234.

vermeyen milletlerin sonunda ağır zillete mahkum olacaklarını belirten Mücadele sûresinin 20-21. âyetlerini kendi dönemine tatbik ederek Allah'ın kitabına dört elle sarılmayanların sonunun hüsrana olacağını belirtmiştir.⁹³

D. Ümitsizlik Yerine Azim ve Gayrete Vurgu

Âkif'in tefsir yazılarında ele aldığı hususlardan biri de Müslümanlarda görülen ümitsizlik hastalığıdır. Hatta diyebiliriz ki, fertlerin ahlakını bozan ve milleti mahfeden hallerden sakındırırken en fazla hücum edip kötilediği sıfatlardan biri olarak ümitsizlik halini hedef almış ve ümitsizliği şiddetle tenkit etmiştir. Bu çerçevede Hicr sûresinin 9. âyeti⁹⁴ kapsamında şunları vurgulamıştır:

“Kur’ân’ı muhafaza İslam’ı, İslam’ı muhafaza ise Müslümanları muhafaza demek değil midir? Müslümanların yokluğunu tasavvur edersek Kur’ân’ın yeryüzünde yaşamasına imkan düşünebilir miyiz? O halde bu kadar ye’s, bu kadar fütur neden icap ediyor? (...) Zaten cihan-ı İslam’ı şu ağanacak hale getiren sebep ukalay-ı müsliminin ye’sinden başka bir şey değildir ki ...”

Yazının devamında ağır tenkitlerini sürdüren Âkif, ye’sten büyük sâik-i atâletin, ye’sten yaman delil-i zilletin, ye’sten fena delil-i meskenetin olmadığını ifade ederek asırlardan beri cemaatin ruhunu kemiren, iliklerini kurutan sosyal hastalığın ye’sten ve azimsizlikten ibaret olduğuna kanaat getirmiştir.⁹⁵

Âkif, ümitsizliğin sonucunun apaçık bir hüsrana olduğunu belirterek ruhun bundan arındırılması gerektiğini başka bir yazıda şöyle ifade etmektedir: *“Ruha ye’s denilen o mel’un hastalık çöktü mü artık vücutta hareket imkanı, sa’y imkanı, mücahede imkanı kalmaz. Evvela azim ile sonra tevekkül ile memur olan Müslümanlar için ye’s dediğimiz o mühlik afete kapılmak maazallah hem dinin, hem dünyanın elden gitmesine badi olur ki böyle bir akıbeti hüsrana mübîn derler.”*⁹⁶

Yine Mehmet Âkif, Müslüman'ın en büyük özelliklerinden birisinin Allah'ın rahmetinden ümit kesmemek olduğunu, aksi takdirde müşriklerin hastalığına düşürüleceğini Zümer sûresinin 53. âyetinden⁹⁷ hareketle şu şekilde ifade etmiştir:

93 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 10 Ekim 1912/27 Eylül 1328-29 Şevval 1330, C. 9-2, Sa. 214-32, s. 101-102.

94 “Kur’ân’ı Biz indirdik, onu muhafaza edecek de elbet yine Biziz”

95 Mehmet Âkif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad*, 14 Ağustos 1913/1 Ağustos 1329-11 Ramazan 1331, C. 10, Sa. 257, s. 365.

96 Mehmet Âkif, “Hutbe ve Mevâiz”, *Sebilürreşad*, 3 Şubat 1921/3 Şubat 1337-24 Cemaziyelevvel 1339, C. 18, Sa. 467, s. 293-296.

97 “De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”

*"Buyurdu: 'Kesmeyiniz rûh-i rahmetimden ümîd;
Ki müşrikîn olur ancak o nefhadan nevmîd'"⁹⁸*

Neredeyse ümitsizliğin Müslümanların alameti haline geldiğinden yakınan Âkif, bundan kurtulmanın gerekliliğini Taha sûresinin 43-44. âyetleri⁹⁹ kapsamında Hz. Musa ve Harun'un firavunla olan mücadelesini misal vererek anlatmaktadır. Ona göre, hakikati müdafaa edenlerin, bütün dünya firavun kesilse hiç fütur getirmemeleri gerekir. Mübaccel bir maksad uğrunda bütün mesaisini, bütün mücahedatını heder olmuş gören bir adam bile ye'se düşmemelidir.¹⁰⁰

E. Bid'at ve Hurafelere Karşı Tavır Alma

Âkif, halkın yaşayışında gördüğü hataları İslam adına düzeltmeyi kendine görev bilmiş, halkın İslam'ın ve Kur'an'ın özüne ters düşen hurafe ve batıl inançlara tevessül etmemelerini salık vermiştir. Bunu hem tefsir yazılarında hem vaazlarında hem de şiirlerinde açıkça görmek mümkündür. Bir misal vermek gerekirse, Kur'an'ın yediği başlıca hususlardan olan ataları bilinçsizce taklit etme konusunda birbirine yakın anlamlı olan bazı âyetleri¹⁰¹ ele alan Âkif, körükörüne taklit edenleri "görenek" denilen "akâid-i bâtıla hûlasası" kuyruğuna yapışıp gidenler olarak ağır bir şekilde tenkit etmektedir. İlerleyen cümlelerde ise dinin emirlerini taklid ile kaim bilenlerin kötülüğünden dolayı nesilden nesile birer ikişer bid'at, üçer beşer hurafe miras ola ola bugün akâidimizin, tâatimizin, muâmelatımızın adeta birer hurâfât mecmuası, bid'at yığını haline geldiğinden şikâyet etmektedir. Hûlasa, bid'atların hem dini hem de dünyayı bozduğunu savunan Âkif, bu kötü durumdan kurtulmak için yapılması gereken şeyin "yeniyi iyiliğinden, husûsiyle lüzûmundan dolayı almak; eskiyi de fenalığı sabit olduğu için atmak" olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰²

Mehmet Âkif, hem şiirlerinde hem de düz yazılarında halkın yaşadığı dindarlık biçimini ya da "yaşayan Müslümanlık" şekil ve anlayışını eleştirir. Halkın yaşamakta olduğu bu Müslümanlığın İslam dininin gerçeğinden ve asr-ı saadet Müslümanlığından uzak olduğunu söyler. Oysaki İslamiyet'i gerçek hüviyetiyle anlamak için din tetkik edilecekse geriye yani İslam'ın ilk yıllarına gidilmesi gerekir. Çünkü yaşanan Müslümanlık dinin aslını temsil etmekten uzaklaşmıştır:

98 Mehmet Âkif, *Safahat/Fatîh Kürsüsünde/Vaiz Kürsüde*, s. 250.

99 "Firavun'a gidin. Çünkü o, iyiden iyiye azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki ögüt alır yahut korkar."

100 Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 2 Mayıs 1912/19 Nisan 1328-15 Cemaziyevvel 1330, C. 8-1, Sa. 191-9, s. 153-154.

101 Bakara sûresi 2/170; Zuhuruf sûresi 43/22-23; A'râf sûresi 7/3.

102 Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 5 Eylül 1912/23 Ağustos 1328- 23 Ramazan 1330, C. 9-2, Sa. 209-27, s. 4.

'Müslümanlık' denilen ruh-i İlâhî, arasak,
 'Müslümanız' diyen insan yığınınından ne uzak!
 Dini tedkik edeceksek, dönelim haydi geri;
 Alalım neş'et-i İslam'a yakın bir devri.¹⁰³

Kur'ân sadece ahiretle ilgili bilgiler içeren bir kitap değildir. Hem bu dünya hayatını, toplumu, insanı kuşatan bir kitaptır hem de öbür dünyayı ilgilendiren bir özelliğe haizdir. Çünkü Kur'ân ne sadece mezarlıkta okunmak ve ne de fal bakmak için indirilmiştir.¹⁰⁴ O doğrudan insanı ve toplumu ilgilendiren pek çok hususta ilkeler ihtiva eden ilahi bir kitaptır.

F. Cehaleti Yerme İlme Teşvik

Âkif e göre İslam dünyasının yaşamakta olduğu hezimetin en önemli sebeplerinden biri de cehalettir. Oysa İslam, ilme ve irfana büyük değer veren, akli dinî ve dünyevî tüm meselelerde ön plana çıkaran bir dindir. Kastamonu havalisinde verdiği vaazlardan birinde, bu duruma şu önemli uyarılarla dikkat çeker:

"İlk nazil olan âyet-i celile¹⁰⁵ ikra/oku demektir. Artık bir din ki onun Allah tarafından nazil olan altı yüz sahifelik Kitab-ı Mübîn'i 'Okul' diye başlıyor; dünyada okumayı, yazmayı, ilmi, irfanı böyle bir din kadar iltizam eden, emreden, himaye eden diğer bir din tasavvur olunabilir mi? Sonra 'Hiç bilenler bilmeyenler bir olur mu?'¹⁰⁶, 'Allah'ın kulları içinden ancak âlim olanlar Allah'tan korkar'¹⁰⁷ ve 'Bizim âyât-ı celilemizdeki hükmetleri, ibretleri ancak âlim olanlar idrâk edebilir, başkaları edemez'¹⁰⁸ gibi daha birçok âyetler ilmin, erbâb-ı ilmin kadrini tasavvurun fevkine kadar yükseltmiştir. Pekâlâ, bugünkü Müslümanlar senin dediğin gibi ilimden, irfandan mahrum ümmî birer insan yığını derekesine düşmüşlerse ben ne yapayım yahut din ne yapsın?'¹⁰⁹

Bu noktada ilme ve âlime son derece önem veren Âkif, Kur'ân'dan aldığı ilhamla cehaleti körlükle nitelemiştir. Buradan hareketle âlimin ve cahilin durumunu anlattığı bir dördlükte farklı âyetlerden¹¹⁰ yola çıkarak çalışmanın ve ilmin önemini şöyle tasvir etmiştir:

103 Mehmet Âkif, *Safahat/Süleymaniye Kürsüsünde*, s. 169.

104 Mehmet Âkif, *Safahat/Süleymaniye Kürsüsünde*, s. 153.

105 Alak sûresi 96/1.

106 Zümer sûresi 39/9

107 Fatır sûresi 35/28.

108 Ankebut sûresi 29/43.

109 Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 3 Aralık 1920/3 Kanunievvel 1336-23 Rebiulevvel 1339, C. 18, Sa. 465, s. 267-271.

110 Bu âyetler ve meâlleri şöyledir: "Görenle görmeyen (âma) bir olmaz. Karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak, dîrilerle ölümler de bir olmaz! Allah, dilediği kimseye hakkı işittirir, Sen ka-birde olanlara sesini elbette işittiremezsin"(Fatır sûresi 35/19-22). "De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"(Zümer sûresi 39/9)

*"Fakat câhille âlim büsbütün nisbet kabul etmez;
O bir kördür, bu lâkin doğru yoldan hiç udûl etmez.
Diyor Kur'an: 'Bilenler, bilmeyenler bir değil. Heyhât!
Nasıl yeksan olur zulmetle nûr, ahîyâ ile amvât!'"¹¹¹*

Yine başka bir dizesinde bilgi, öğrenme ve ilim görüşünü Zümer sûresinin 9. âyeti¹¹² çerçevesinde şöyle tasvir etmiştir:

*"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?
Olmaz ya tabî'î...Biri insan, bir hayvan!"¹¹³*

Fatih camiindeki bir vaazında maarifin öneminden bahseden Âkif, yaşamak için maarifin zaruri olduğunu, zira dünyanın, dinin ve ahiretin maarifle kaim olacağını, bunların yanı sıra Kur'an ve hadislerdeki pek çok hakikatin de ilimle ortaya çıkacağını söylemiş¹¹⁴ ve buna binaen Müslümanlığın da ilimle var olacağını ifade etmiştir.

Bütün bu sınırlı örneklerde görüldüğü üzere Âkif, gerçekçilik ve toplum hayatından hareket etme fikrini birleştirerek İslam'ın ve Kur'an'ın sosyal/toplumcu cephesini öne çıkarmaya çalışmıştır ki, bu husus ictimâî tefsirin de başat özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Ona göre, "dinsiz cemaat belki yaşar ama cemaatsiz bir dinin yaşama şansı yoktur". Kanaatimize göre, bu düşünce Âkif'in yazılarına ruh katan bir diğer hareket noktasıdır. Ve aynı zamanda onun hayatın içinde, toplumun gündeminde bir Kur'an anlayışını benimsediğini ortaya koyar.

SONUÇ

Mehmet Âkif Ersoy, bilindik manada bir müfessir olmamasına karşılık yorumlarında ve tahlillerinde bir müfessir kadar yetkinlik göstermektedir. Ancak ne var ki Âkif'in Kur'an'a yaklaşımı, klasik Osmanlı geleneğindeki anlayıştan farklılık göstermektedir. Şöyle ki, Kur'an'ı anlama noktasında çoğunlukla geleneğin ağırlık merkezini teşkil ettiği Osmanlı anlayışı yerine modern dönemlerde ortaya çıkmış olan kutsal metin merkezli din ve Kur'an anlayışına daha yakın bir konumda durmuştur. Nitekim "İlhamı doğrudan doğruya Kur'an'dan alarak İslam'ı asrın idrakine söyletme" vurgusu onun bu eğilimini açıkça göstermektedir.

Her müstakil tefsir veya tefsir çabası bir açıdan yazıldığı dönemin sorunlarına dair çözüm arayışlarını ihtiva etmektedir. Zira toplumsal

111 Mehmet Âkif, *Safahat/Hasbihal*, s. 129.

112 "...De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar."

113 Mehmet Âkif, *Safahat/Hakkın Sesleri*, s. 189.

114 Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisani 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-249, s. 389-395.

anlamda sürekli değişimler yaşanmakta ve bu değişimlere her ilim dalı kendince cevap ürettiği gibi tefsir de bundan bigâne kalamamaktadır. Aslında bu süreç her tefsirin veya tefsir çabasının yaşanılan hayatın Kur'an perspektifinden değerlendirilme ihtiyacının birer yansıması olduğunu gözler önüne sermektedir. İşte Âkif, içinde bulunduğu toplumun ve ümmetin sıkıntılarını çözenin yollarını Kur'an'da aramış ve Kur'an merkezli birtakım çareler üreterek kanaatimizce "*Hilafı yoklayan ve aynı zamanda ihtiyacı kollayan,*"¹¹⁵ bir anlayışın tefsire de hakim olmasını savunmuştur ki bu anlayışa en yakın yaklaşım ictimâî tefsir yaklaşımı olarak görülebilir.

Âkif'in Kur'an yorumu ve tefsir yazılarının çoğuna asıl rengini veren dinamik bir din ve ahlak anlayışıdır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak onun hedefinde aktif bir Müslüman ve aktif bir Müslüman toplum meydana getirme arzusu hakimdir. Aynı zamanda bu arzu ictimâî tefsir yaklaşımının hedeflerinden biri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Şu halde Âkif'in Kur'an yorumu ve tefsiri açısından durduğu en yakın yerin ictimâî tefsir anlayışı olduğunu söyleyebiliriz.

Âkif'in neredeyse bütün tefsir yazılarında ve şiirlerinde kör taklit, taassub, hurafelere bağlılık, tembellik, tefrika, ümitsizlik gibi Müslümanları geri bırakan ve ictimâî bünyeyi sarsan toplumsal yaralara değinerek onları tedavi yoluna gitmeyi tercih etmiş, bu sayılan hastalıkların da ancak Kur'an'ın teşvik ettiği cihad, adalet, istişare, emanete riâyet, vahdet, emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker gibi hususlara sarılarak iyileşebileceğini ısrarla vurgulamıştır. Genel olarak sosyolojik tahlilleri içeren bu temaların ise ictimâî tefsir ekolünün üzerinde en fazla durduğu hususlar olduğu göze çarpmaktadır. Öte yandan Âkif'in sıklıkla kendilerinden bahsettiği ve zaman zaman da yazılarını tercüme edip yayınladığı isimler olan *Muhammed Abduh*, *Reşid Rıza*, *Ferid Vecdi* ve *Abdülaziz Caviş* gibi isimlerin ictimâî tefsir ekolünün öncüleri olduğu da hesaba katıldığında Âkif'i doğal olarak onlarla aynı çizgide değerlendirmek zorunluluğu doğmaktadır.

115 Mehmet Âkif, *Safahat/Fatih Kürsüsünde/Vaiz Kürsüde*, s. 239.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz'i Amme*, y.y., Kahire 1904.
- Abdülkadiroğlu, Abdülkerim-Nuran, *Mehmet Âkif'in Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Mev'ıza ve Hutbeleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1991.
- Akyüz, Yahya, "Mehmet Âkif'in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Mehmet Âkif İlmî Toplantısı* (Bildiriler 27-29 Aralık 1986), Milli Kütüphane Yayınları, Ankara 1989.
- Albayrak, İsmail, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Atalay, Orhan, *Tefsirde 20.Yüzyıl Akımı -İctimai Tefsir-*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.
- Aydar, Hidayet, "Bir Kur'an Müfessiri Olarak Mehmet Âkif", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXII, Sa. 4, Ankara 1996, s. 27-28.
- Aydüz, Davut, "Mehmet Âkif Ersoy'un Tefsirciliği", *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2010.
- Cündioğlu, Düccane, *Bir Kur'an Şairi Mehmet Âkif Ersoy ve Kur'an Meali*, Gelecek Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Çantay, Hasan Basri, *Akifnâme*, Haz. Hasan Karayığit-Mustafa Özçelik, Erguvan Yayınevi, İstanbul 2008.
- Çetişli, İsmail, "Mehmet Âkif'in Şiir Kaynaklarından Biri Olarak Kur'an-ı Kerim", *I. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Yayınları, Burdur 2009.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İfav Yayınları, İstanbul 2012.
- Doğan, D. Mehmet, *Camideki Şair Mehmet Âkif*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmet Âkif Ersoy Tefsir Yazıları ve Vaazlar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmet Âkif Ersoy, Safahat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, IX. Baskı, Ankara 2013.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, nşr. M. Ertuğrul Düzdağ, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisanı 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-249, s. 389-395.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisanı 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-49, s. 389-395.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisanı 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-49, s. 389-395.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 13 Şubat 1913/31 Kanunisanı 1328-7 Rebiulevvel 1331, C. 9-2, Sa. 231-49, s. 389-395.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 20 Şubat 1913/7 Şubat 1328-14 Rebiulevvel C. 9-2, Sa. 232-50, s. 405-408.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 3 Aralık 1920/3 Kanunievvel 1336-23 Rebiulevvel 1339, C. 18, Sa. 465, s. 267-271.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 3 Şubat 1921/3 Şubat

- 1337-24 Cemaziyelevvel 1339, C. 18, Sa. 467, s. 293-296.
- Mehmet Âkif, "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 3 Şubat 1921/3 Şubat 1337-24 Cemaziyelevvel 1339, C. 18, Sa. 467, s. 293-296.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 10 Ekim 1912/27 Eylül 1328-29 Şevval 1330, C. 9-2, Sa. 214-32, s. 101-102.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 13 Haziran 1912/31 Mayıs 1328, C. 8-1, Sa. 197-15, s. 273-274.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 14 Ağustos 1913/1 Ağustos 1329-11 Ramazan 1331, C. 10, Sa. 257, s. 365.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 14 Mart 1912/1 Mart 1328-25 Rebiulevvel 1330, C.8-1, Sa. 184-2, s. 17-18
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 16 Mayıs 1912/3 Mayıs 1328-29 Cemaziyelevvel 1330, C. 8-1, Sa. 193-11, s. 193-194.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 19 Aralık 1912/6 Kânunievvel 1328-9 Muharrem 1331, C. 9-2, Sa. 223-41, s. 261-262.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 2 Mayıs 1912/19 Nisan 1328-15 Cemaziyelevvel 1330, C. 8-1, Sa. 191-9, s. 153-154.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 20 Haziran 1912/7 Haziran 1328-5 Recep 1330, C. 8-1, Sa. 198-16, s. 293-294.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 27 Eylül 1912/13 Eylül 1328-15 Şevval 1330, C. 9-2, Sa. 212-30, s. 61-63.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 28 Ağustos 1913/15 Ağustos 1329-25 Ramazan 1331, C. 10, Sa. 259, s. 397.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 3 Ekim 1912/20 Eylül 1328-22 Şevval 1330, C. 9-2, Sa. 213-31, s. 81-82.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 30 Mayıs 1912/17 Mayıs 1328-13 Cemaziyelahir 1330, C. 8-1, Sa. 195-13, s. 233-234.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 5 Eylül 1912/23 Ağustos 1328- 23 Ramazan 1330, C. 9-2, Sa. 209-27, s. 4.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 8 Mart 1912/24 Şubat 1327-19 Rebiulevvel 1330, C. 8-1, Sa. 183-1, s. 5-6;
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 8 Mart 1912/24 Şubat 1327-19 Rebiulevvel 1330, C. 8-1, Sa. 183-1, s. 5.
- Mehmet Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, 9 Mayıs 1912/26 Nisan 1328, 22 Cemaziyelevvel 1330, C. 8-1, Sa. 192-10, s. 173-174.
- Fergan, Eşref Edib, *Mehmet Âkif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939.
- İb, Aşur, Fâzıl, *Anahatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakişi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.
- İz, Mahir, *Yılların İzi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Karagöz, Mustafa, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vdg, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları Akademisi Araştırmaları, İstanbul 2010.
- Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, ts.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.

- Mertoğlu, Suat, "Âkif Araştırmalarına Bibliyografik Bir Katkı: Mehmet Âkif'in Arapça'dan Yaptığı Tercüme Üzerine Notlar", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 2, SA. 7, İstanbul 1999, s. 235-249.
- Özdamar, Mustafa, *Mahir İz Hoca*, Kurk Kandil Yayınları, İstanbul 2014.
- Reşid Rıza, Muhammed, *el-Vahyü'l-Muhammedî*, Müessesetü İzzeddin, Beyrut 1406.
- Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim(Tefsirü'l-Menar)*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Şengün, Ömer, *Mehmet Âkif Ersoy'un Tefsirciliği ve Kur'an Yorumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- Şimşek, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2013.
- Taberî, Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân An Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî, Daru'l-Hicr, Kahire 2001.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Mehmet Âkif: Hayatı ve Eserleri*, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- Tütün, Sevgi, "Mehmet Âkif Ersoy'un Vaaz ve İrşad Faaliyetlerinde Kur'an Tefsirinin Yeri ve Önemi", *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, Mektebetü Vehbe, Kahire 2000.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah, *el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü Ubeykan, Riy